

Η καπιταλιστική ανάπτυξη της ελληνικής γεωργίας: Μια κριτική του νεο-λαϊκισμού

Γεώργιος Λιοδάκης*

Περίληψη

Η εργασία αυτή διερευνά την τάση κοινωνικής αναδιάρθρωσης και καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελληνική γεωργία κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Σε αντίθεση με νεο-λαϊκίστικες ερμηνείες, υποστηρίζεται ότι ο καπιταλισμός έχει αναπτυχθεί σημαντικά, και ότι η τεχνική μεταβολή έχει ενισχύσει την ταξική διαφοροποίηση και καπιταλιστική ανάπτυξη στη γεωργία. Υποστηρίζεται παραπέρα, ότι η νέα στρατηγική αγροτικής αναδιάρθρωσης, κατά την τελευταία δεκαετία, έχει ενισχύσει τη διαδικασία συγκέντρωσης και καπιταλιστικής ανάπτυξης, με εξοντωτικές επιπτώσεις στους μικρούς αγρότες. Το γεγονός αυτό, και οι συνεπακόλουθες αγροτικές κινητοποιήσεις των τελευταίων ετών, τείνουν να διαμορφώσουν μια νέα απελευθερωτική στρατηγική για την ημι-προλεταριοποιημένη «εργατική τάξη» του αγροτικού τομέα, που απορρίπτει τόσο το νεο-λαϊκισμό όσο και τον καπιταλιστικό εκσυγχρονισμό.

1. Εισαγωγή

Αν και τόσο η Ελληνική, όσο και η διεθνής βιβλιογραφία που σχετίζεται με την κοινωνική αναδιάρθρωση της Ελληνικής γεωργίας είναι μάλλον ισχνή, μια σημαντική διαμάχη κατά τη δεκαετία του '70, σχετικά με την παραγωγικότητα και τη χωρική γεωργία

* Αναπληρωτής καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας στο Πολυτεχνείο Κρήτης.

στην Ελλάδα (Vergopoulos, 1978· Mouzelis, 1979), είχε ένα σοβαρό διεθνή αντίκτυπο. Μια πιο πρόσφατη αρθρογραφία, η οποία φαίνεται να επηρεάζεται μερικά από τον Βεργόπουλο, ακολουθεί μια νέο-λαϊκίστικη προσέγγιση, υποστηρίζει τη βιωσιμότητα της χωρικής γεωργίας, και είναι μάλλον παραπλανητική, καθώς υπερτονίζει, με ένα μεταμοντέρνο τρόπο, την ιδιαιτερότητα και ετερογένεια (διαφορά) της Ελληνικής οικογενειακής γεωργίας (Goussios, 1995· Kasimis και Papadopoulos, 1994, 1997· Damianakos, 1997)¹. Από την άλλη μεριά, λίγες μόνο προσπάθειες έχουν καταβληθεί στο να καταδειχθεί η κοινωνική διαφοροποίηση που λαμβάνει χώρα στην ύπαιθρο και η καπιταλιστική ανάπτυξη του αγροτικού τομέα (Πανισίδης, 1992· Μωϊσίδης, 1986· Λιοδάκης, 1994). Αλλά και αυτές ακόμα οι προσπάθειες είναι μάλλον ανεπαρκείς, από άποψη θεωρητικής και εμπειρικής τεκμηρίωσης, ή δεν εστιάζονται στο συγκεκριμένο ζήτημα.

Η κυριαρχία της νέο-λαϊκίστικης προσέγγισης (ανεξάρτητα αν είναι νεοκλασική ή Μαρξίζουσα) έχει αποτρέψει την επαρκή κατανόηση των διαδικασιών ταξικής διαφοροποίησης στην ύπαιθρο και του βαθμού στον οποίο ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έχει απλώσει ρίζες στον αγροτικό τομέα. Επιπλέον, έχει συχνά συσκοτίσει ή παραπλανήσει την απελευθερωτική πάλη των φτωχών και ημι-προλεταριοποιημένων αγροτών. Έτσι, μια Μαρξιστική προσέγγιση, εμπλουτισμένη με τη διεθνή εμπειρία, που θα εστιάζει την προσοχή στην ταξική διαμόρφωση και εκμετάλλευση στο επίπεδο της αγροτικής παραγωγής, και θα θέτει το σύγχρονο αγροτικό ζήτημα σε όλες του τις κρίσιμες διαστάσεις, είναι άκρως αναγκαία. Η ανάγκη αυτή ενισχύεται από την ανεπάρκεια των κυρίαρχων προσεγγίσεων στο να εξηγήσουν τις παρατεταμένες κινητοποιήσεις και δυναμικές μαζικές διαμαρτυρίες των Ελλήνων αγροτών κατά τα τελευταία χρόνια.

Η προσέγγισή μας θα στηριχτεί μεθοδολογικά στη συγκεκριμένη έννοια του κυρίαρχου σήμερα καπιταλιστικού «τρόπου παραγωγής», ο οποίος θα πρέπει να κατανοηθεί ως μια γενίκευση, μια αφαίρεση που αντανακλά τα βασικά χαρακτηριστικά και τους νόμους κίνησης του κεφαλαίου (βλ. Banaji, 1977· Denis, 1982). Σε αντίθεση με το νέο-λαϊκίστικο εμπειρισμό και το μεταμοντέρνο παρτικουλαρισμό, που εστιάζουν την προσοχή σχεδόν αποκλειστικά σε ένα μικρο- επίπεδο και σε μια περιγραφική αναπαράσταση της εμπειρικής πραγματικότητας, θα ξεκινήσουμε τη διερεύνησή μας από ένα μακρο-επίπεδο, για να θέσουμε το γενικό πλαίσιο, αξιοποιώντας παράλληλα τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας

στο τελικά καθοριστικό επίπεδο της αγροτικής παραγωγής. Η διαλεκτική αυτή ανάλυση είναι επίσης αναγκαία για την κατανόηση της σχέσης ανάμεσα στη σφαίρα της παραγωγής (αγροτικής ή βιομηχανικής) και αυτήν της ανταλλαγής. Αναλύοντας ειδικότερα την κοινωνική και ταξική διαφοροποίηση στη γεωργία, θα είναι χρήσιμο να θεωρήσουμε τον εξελισσόμενο μετασχηματισμό και την καπιταλιστική ανάπτυξη της Ελληνικής γεωργίας και της κοινωνίας συνολικά, ως «μια διαδικασία που μεταμορφώνει, από τη μια μεριά, τα κοινωνικά μέσα επιβίωσης και παραγωγής σε κεφάλαιο και, από την άλλη, τους άμεσους παραγωγούς σε μισθωτούς εργάτες» (Marx, 1967, I, σελ. 714).

Στόχος της προσπάθειας μας είναι: α) να απορρίψουμε τη λογική ενός ανεξάρτητου «χωρικού» ή «οικογενειακού τρόπου παραγωγής», β) να τεκμηριώσουμε θεωρητικά και εμπειρικά την τάση ταξικής διαφοροποίησης και ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στην Ελληνική γεωργία, και γ) να εξειδικεύσουμε αυτή την τάση με στόχο να ερμηνεύσουμε τη διαφοροποιούμενη και ατελή ακόμα ταξική διαφοροποίηση και την εκτεταμένη επιβίωση της οικογενειακής γεωργίας, παίρνοντας υπόψη τις εναλλακτικές σχέσεις των χωρικών αγροτών με το κεφάλαιο. Στην ενότητα 2 αναλύονται τα κοινωνικά και μακροοικονομικά πλαίσια αναπαραγωγής της Ελληνικής γεωργίας και υποβάλλονται σε κριτική αξιολόγηση ορισμένες σχετικές προσεγγίσεις. Στην ενότητα 3 επισημαίνονται οι βασικές τάσεις κοινωνικής αναδιάρθρωσης και παρέχονται εμπειρικές ενδείξεις που επιβεβαιώνουν την ανάπτυξη του καπιταλισμού στην Ελληνική γεωργία. Τέλος, στην ενότητα 4, αναλύονται οι διαφαινόμενες προοπτικές αναδιάρθρωσης της Ελληνικής γεωργίας, και ερμηνεύονται ορισμένες πλευρές των σχετικών ιδεολογικών και πολιτικών συγκρούσεων.

2. Τα κοινωνικά και μακροοικονομικά πλαίσια της αγροτικής αναπαραγωγής

Η Ελλάδα βγήκε από το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και τον εμφύλιο με μια οπισθοδρομική γεωργία και μια διασαλευμένη, σε μεγάλο βαθμό, οικονομική υποδομή. Η καθυστέρηση της γεωργίας, η ανεπαρκής ακόμα εκβιομηχάνιση της χώρας, και η εκτεταμένη δεξιά τρομοκρατία στην ύπαιθρο, οδήγησαν σε μια μαζική μετανάστευση του αγροτικού πληθυσμού, κατά τη δεκαετία του

'50 και τις αρχές του '60, προς τα αστικά κέντρα ή το εξωτερικό. Ταυτόχρονα δημιουργήθηκαν οι αναγκαίες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες για τη βιομηχανική άνθηση της χώρας κατά τη δεκαετία του '60 και τις αρχές του '70.

Μια βασική παρέμβαση του κράτους στην αναπαραγωγή και ανάπτυξη του αγροτικού τομέα αφορά τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες είχαν ήδη αρχίσει κατά τον 19ο αιώνα, διεκπεραιώθηκαν κυρίως κατά την περίοδο 1917-1929, και ολοκληρώθηκαν μόνο κατά τη δεκαετία του '50 (βλ. Βεργόπουλος, 1975· Damiana-kos, 1997). Σαν αποτέλεσμα των δραστικών αυτών αγροτικών μεταρρυθμίσεων και του ισχύοντος νομικού πλαισίου σχετικά με τη μεταβίβαση και διαδοχή της γης, προέκυψε μια πολυτεμαχισμένη γεωκτησιακή διάρθρωση, που έχει σε μεγάλο βαθμό διατηρηθεί καθόλη τη μεταπολεμική περίοδο, και έχει αποτελέσει την υλική βάση για την επικρατούσα ακόμα μικρο-αγροτική εκμετάλλευση. Έτσι, το 1993 ο μέσος γεωργικός κλήρος στην Ελλάδα ήταν ακόμα μόνο 43 στέμματα, ενώ το αντίστοιχο μέγεθος για την Ευρωπαϊκή Ένωση ως σύνολο, ήταν 164 στρέμματα και κάθε εκμετάλλευση είναι, κατά μέσο όρο, κατατεμαχισμένη σε περίπου 7 χωριστά αγροτεμάχια.

Ο Κεϋνσιανισμός και το «κράτος κοινωνικής ευημερίας», επέδρασαν καθοριστικά στη διαμόρφωση της αγροτικής πολιτικής και στο συγκεκριμένο πρότυπο της κρατικής παρέμβασης στον αγροτικό τομέα, ο οποίος, παρά τη σχετική του υποχώρηση, εξακολουθεί να αποτελεί ένα βασικό τομέα της εθνικής οικονομίας². Η ισχυρή κρατική παρέμβαση, ιδιαίτερα μέχρι τη δεκαετία του '70, περιελάμβανε την ανάπτυξη της αναγκαίας θεσμικής και υλικής υποδομής, κοινωνική ασφάλιση, προμήθεια ή επιδότηση εισροών, γεωργικές εφαρμογές, και επιδοτούμενη αγροτική πίστη. Μετά τη δεκαετία του '70, και ιδιαίτερα μετά την ένταξη στην ΕΟΚ το 1981, ακολουθήθηκε μια επιλεκτική κρατική απορρύθμιση και ένα μεγάλο μέρος της αγροτικής πολιτικής μεταβιβάστηκε στην ΚΑΠ της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αλλά το Ελληνικό κράτος εξακολουθεί να παίζει έναν αξιόλογο ρόλο στη γεωργία. Καθ όλη τη μεταπολεμική περίοδο το κράτος έχει, σε ένα μεταβαλλόμενο βαθμό, ακολουθήσει το διεθνώς κοινό υπόδειγμα του αγροτικού εκσυγχρονισμού, που περιλαμβάνει το μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων και των τεχνικών συνθηκών της αγροτικής παραγωγής, και ειδικότερα την καπιταλιστικοποίηση της παραγωγής, τη μείωση του αγροτικού εργατικού δυναμικού, την εξειδίκευση, και την τεχνική επαναστατικοποίηση των εισροών, των σπόρων, και της κτηνοτροφικής παραγωγής (βλ. και Goodman and Watts, 1994).

Η συνολική οικονομική συγκυρία, έχει ασκήσει ένα σοβαρό αντίκτυπο πάνω στην ανάπτυξη και κρίση του αγροτικού τομέα. Η περίοδος από τα τέλη της δεκαετίας του '50 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '70 χαρακτηρίστηκε από πολύ υψηλούς ρυθμούς επένδυσης, συσσώρευσης και μεγέθυνσης, τόσο στη βιομηχανία όσο και στη γεωργία, ενώ μετά τα μέσα της δεκαετίας του '70 οι ρυθμοί αυτοί έχουν μειωθεί δραστικά. Η παρατεταμένη κρίση την τελευταία αυτή περίοδο, σε διεθνές επίπεδο, θα πρέπει μάλλον να ερμηνευτεί ως κρίση υπερσυσσώρευσης, η οποία βέβαια είχε τις προεκτάσεις και τις επιπτώσεις της στην Ελληνική γεωργία. Έτσι, ενώ η κυβέρνηση διευκόλυνε την αγροτική έξοδο στις αρχές της δεκαετίας του '60, οι μειωμένες ευκαιρίες απασχόλησης στον αστικό βιομηχανικό τομέα, μετά τα μέσα της δεκαετίας του '70, οδήγησαν σε μια πολιτική στήριξης που στόχευε στη σταθεροποίηση του αγροτικού πληθυσμού. Μια πολιτική βιομηχανικής αποκέντρωσης κατά τη δεκαετία του '70 και η ραγδαία ανάπτυξη του τουρισμού, από τις αρχές της ίδιας δεκαετίας συνέβαλαν, παράλληλα, στη σταθεροποίηση του αγροτικού πληθυσμού και σε μια σημαντική ανάσχεση της κοινωνικής αναδιάρθρωσης στον αγροτικό τομέα.

Η τεχνολογική ανάπτυξη της γεωργίας συντελέστηκε με τη σοβαρή στήριξη του κράτους, παρά τις κραυγαλέες ανεπάρκειες της έρευνας και των γεωργικών εφαρμογών, για να μην αναφέρουμε τη γεωργική εκπαίδευση. Και είναι ακριβώς αυτή η ισχυρή κρατική εξάρτηση της διαδικασίας τεχνολογικής ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού, που επέτρεψε μια γρήγορη μεταλλαγή στο σχετικό αναπτυξιακό πρότυπο. Σε αντίθεση με παλαιότερες προσπάθειες για την ανάπτυξη εγχώριας βιομηχανίας, η Ελληνική γεωργία στράφηκε, ιδιαίτερα κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες, σε ένα έντονα εξαρτημένο από εισαγωγές πρότυπο τεχνολογικού εκσυγχρονισμού. Σήμερα, όλα τα προηγμένα μηχανήματα και οι εξοπλισμοί, και τα περισσότερα αγρο-χημικά και σπόροι που απαιτούνται από τους Έλληνες αγρότες, εισάγονται (βλέπε Λιοδάκης, 1987, 1991). Η στροφή αυτή οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην ανεπαρκή ανάπτυξη και τη σχετική υποχώρηση της εγχώριας βιομηχανίας μετά τα τέλη της δεκαετίας του '70, καθώς και στο άνοιγμα του διεθνούς ανταγωνισμού, ιδιαίτερα μετά την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ (1981).

Η Ελληνική γεωργία ανέπτυξε έναν έντονο εξαγωγικό προσανατολισμό από τα τέλη της δεκαετίας του '70 (βλέπε Λιοδάκης, 1987, σελ. 48-60, 1991, σελ. 155-183), ενώ η χώρα μετατράπηκε

από καθαρό εξαγωγέα σε καθαρό εισαγωγέα αγροτικών προϊόντων και τροφίμων κατά τις αρχές της δεκαετίας του '80, ακολουθώντας έτσι τη σχετική τάση που χαρακτηρίζει τις περισσότερες χώρες με χαμηλό ή μεσαίο επίπεδο ανάπτυξης (βλέπε Barkin et al., 1990· Raynolds et al., 1993). Οι εξελίξεις αυτές οφείλονται κυρίως στο δραστικό περιορισμό της αγροτικής προστασίας, ιδιαίτερα μετά την ένταξη στην ΕΟΚ, στην ανάγκη του εγχώριου και ξένου κεφαλαίου να επεκτείνει τις αγορές του και στην επιταγή του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού, με στόχο τη βελτίωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας της Ελληνικής γεωργίας. Είναι σαφές ότι η ικανότητα μιας χώρας, όπως η Ελλάδα, να εισάγει ξένη τεχνολογία, εξαρτάται από την ικανότητά της να εξαγει (κυρίως αγροτικά) εμπορεύματα. Το άνοιγμα στο διεθνή ανταγωνισμό και το εξωστρεφές πρότυπο ανάπτυξης, οδήγησε επίσης σε μια γρήγορη αύξηση και μια μερική στροφή της εξειδίκευσης της αγροτικής παραγωγής. Η χώρα κατέληξε να παράγει και να εξαγει ένα μικρό αριθμό αγροτικών προϊόντων (βαμβάκι, καπνό, ελαιόλαδο, και φρέσκα φρούτα και λαχανικά). Το μερίδιο της φυτικής παραγωγής στο συνολικό αγροτικό προϊόν της χώρας, αυξήθηκε ακόμα παραπέρα από 66,8% το 1975 σε 69,5% το 1995, ενώ η ζωική παραγωγή μειώθηκε από 33,2% το 1975 σε 30,5% το 1995.

Παρά τη σχετική βιομηχανική υποχώρηση μετά τα μέσα της δεκαετίας του '70, το αξιόλογο επίπεδο βιομηχανικής ανάπτυξης της χώρας, η επίσης σημαντική διείσδυση του ξένου (πολυεθνικού) κεφαλαίου, η κάθετη οργάνωση ορισμένων ιδιωτικών ομίλων που δραστηριοποιούνται στον αγρο-διατροφικό τομέα (πουλερικά, γαλακτοκομικά και παραγωγή κρασιού) και η σχετική κρατική και Κοινοτική στήριξη, έχουν συμβάλλει στη γρήγορη κάθετη ολοκλήρωση και διεθνοποίηση της Ελληνικής γεωργίας. Ένας μικρός αριθμός εγχώριων ομίλων που δραστηριοποιούνται στον αγρο-διατροφικό τομέα, είχαν ήδη στις αρχές της δεκαετίας του '90 επεκτείνει τις δραστηριότητές τους σε άλλες Ανατολικο- και Δυτικο-Ευρωπαϊκές χώρες (βλέπε Πανιτσίδης, 1992).

Η ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ, πέρα από τις επιπτώσεις της στο αγροτικό εμπορικό ισοζύγιο και στις συνολικές επιδόσεις από άποψη ανάπτυξης και μεγέθυνσης (βλέπε Λιοδάκης, 1985· Maraveyas, 1994)³, έχει σίγουρα επιτείνει τις προαναφερθείσες τάσεις της Ελληνικής γεωργίας (εξωστρέφεια, εξαρτημένος από εισαγωγές τεχνολογικός εκσυγχρονισμός, κάθετη ολοκλήρωση, διεθνοποίηση, και εξειδίκευση της παραγωγής). Αν και οι πόροι της ΚΑΠ έχουν σημαντικά συμβάλλει σε μια ορισμένη ανάπτυξη και

εκσυγχρονισμό της Ελληνικής γεωργίας, η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει επίσης δραστικά επηρεάσει το θεσμικό πλαίσιο της αγροτικής ανάπτυξης, με τρόπους που είναι συχνά δυσμενείς για την πλειοψηφία των Ελλήνων αγροτών. Ένα σαφές παράδειγμα, αφορά τις λεγόμενες Ομάδες Παραγωγών στη θέση των αγροτικών συνεταιρισμών. Ακόμα πιο σημαντικά, οι Οδηγίες που αφορούν τον ανταγωνισμό είχαν μια δραστική επίδραση στην εγχώρια παραγωγή και την επιδότηση γεωργικών σπόρων και λιπασμάτων, καθώς και στην επιδοτούμενη αγροτική πίστη που συνήθως παρεχόταν σχεδόν αποκλειστικά από την κρατικά ελεγχόμενη Αγροτική Τράπεζα (ΑΤΕ). Οι εξελίξεις αυτές έχουν οδηγήσει σε μια δραστική αύξηση του κόστους της αγροτικής παραγωγής κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών. Σε συνδυασμό με το θεσμικά καθοριζόμενο επίπεδο των αγροτικών τιμών στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι τάσεις αυτές οδήγησαν σε μια σημαντική επιδείνωση των όρων εμπορίου στη δεκαετία του '80 (Λιοδάκης, 1994). Και ενώ οι ανεπάρκειες και ο ταξικός χαρακτήρας της ΚΑΠ έχουν επιτείνει τις αντιθέσεις και τα αδιέξοδα της αγροτικής ανάπτυξης σε Ευρωπαϊκό επίπεδο (πλεονάσματα, δημοσιονομικές δυσχέρειες, διαρθρωτικές δυσλειτουργίες), σε εθνικό επίπεδο, τα διαρθρωτικά προβλήματα της Ελληνικής γεωργίας παραμένουν σε μεγάλο βαθμό άλυτα. Καθώς οι επίσημα διαμορφωμένες προσδοκίες, ότι η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση θα διασφάλιζε γρήγορο εκσυγχρονισμό και επαρκείς αγορές για τα αγροτικά προϊόντα της χώρας, αποδείχτηκαν ανεδαφικές, παρατηρείται επίσης μια δραματική απογοήτευση της μεγάλης πλειοψηφίας των αγροτών. Η ανταγωνιστική πίεση και το αναπτυξιακό αδιέξοδο που αντιμετωπίζει η Ελληνική γεωργία, έχουν ενταθεί ακόμα παραπέρα μετά τις διαδοχικές μεταρρυθμίσεις της ΚΑΠ στις αρχές της δεκαετίας του '90 και την ακόμα μεγαλύτερη απελευθέρωση του εμπορίου μετά την τελευταία Συμφωνία της GATT (1994).

Όπως γίνεται σαφές από τα παραπάνω, το υπόδειγμα το οποίο προτάθηκε από τον Βεργόπουλο (1975, 1978), που παρουσίαζε την Ελλάδα ως χαρακτηριστική περίπτωση κλειστής οικονομίας με έναν κυρίαρχο ρόλο του κράτους και μια ομοιογενή χωρική γεωργία, λειτουργικά ενσωματωμένη στο σύστημα του αστικού καπιταλισμού, αν ποτέ είχε οποιαδήποτε εγκυρότητα, έχει πλέον ιστορικά ανατραπεί και καταστεί μάλλον ακατάλληλο για τη σύλληψη των πραγματικών εξελίξεων, από άποψη αγροτικής αναδιάρθρωσης και τεχνικής μεταβολής κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες. Πέρα από την ιστορική αυτή ακαταλληλότητα, όμως, το

υπόδειγμα που παρουσιάστηκε από το Βεργόπουλο, είναι επίσης θεωρητικά ανεπαρκές και παραπλανητικό. Είναι, όμως, σκόπιμο να καταπιαστούμε σε κάποιο βαθμό με το επιχείρημά του, καθώς έχει ασκήσει μια σημαντική επιρροή.

Σύμφωνα με το Βεργόπουλο, ο αγροτικός τομέας χαρακτηρίζεται αποκλειστικά από μια ομοιογενή, αδιαφοροποίητη και σταθερή διάρθρωση οικογενειακών εκμεταλλεύσεων. Όπως επισημαίνει, «οι δομές της οικογενειακής γεωργίας» στην Ελλάδα, καθώς και στις υπόλοιπες Βαλκανικές χώρες, «είναι ζώσες και διαρκώς ανανεούμενες μορφές, που καταχωρούνται λειτουργικά στη λογική της σύγχρονης καπιταλιστικής ανάπτυξης μάλλον, παρά απλά υπολειμματικές υπό εξαφάνιση μορφές» (1978, σελ. 462). Ειδικότερα σημειώνει ότι: «Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, η γεωργία λειτούργησε ως τομέας πλήρως συμπληρωματικός προς τον αστικό τομέα. Η λειτουργία του ήταν διττή: α) να διασφαλίζει την προσφορά τροφίμων, συμβάλλοντας έτσι στην αναπαραγωγή του αστικού εργατικού δυναμικού, σε χαμηλές τιμές, και εξασκώντας μια πτωχική πίεση στους αστικούς μισθούς και β) να λειτουργεί ως εφεδρεία εργασίας, που εξυπηρετούσε επίσης τη μείωση των αστικών μισθών» (1978, σελ. 455).

Όπως βεβαιώνει παραπέρα, «στο κέντρο της ανάλυσής μου βρίσκεται το ζήτημα της ανωτερότητας της οικογενειακής εκμετάλλευσης σε σχέση με την καπιταλιστική επιχείρησηση γεωργία – μια ανωτερότητα που θα πρέπει να κατανοηθεί από τη σκοπιά της διαδικασίας συσσώρευσης του αστικού κεφαλαίου» (1978, σελ. 456, η υπογράμμιση στο πρωτότυπο).

Αν και το επιχείρημα σχετικά με την εξαιρετικά υψηλή παραγωγικότητα της χωρικής γεωργίας δεν είναι ιδιαίτερα πειστικό, και δεν μπορεί στην πραγματικότητα να αντισταθμίσει τα πλεονεκτήματα της καπιταλιστικής παραγωγής μεγάλης κλίμακας, θα το αφήσω προς στιγμήν κατά μέρος. Πέραν τούτου, και των λοιπών σχετικών κριτικών στη διεθνή βιβλιογραφία (βλ. Mouzelis, 1979· Lehmann, 1986· Υψηζ, 1988), θα πρέπει εδώ να γίνουν μερικές πρόσθετες παρατηρήσεις. Πρώτον, αναφορικά με τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις, ο Βεργόπουλος θεωρεί ότι υπήρξαν αντικείμενο πάλης ανάμεσα στη αστική και την αγροτική καπιταλιστική τάξη, ενώ αποδίδει έναν εντελώς παθητικό ρόλο στους αγρότες και στους διεκδικούντες γη (σε προγενέστερες ιστορικές περιόδους) ακτήμονες εργάτες. Και είναι μόνο σε αυτή την περίπτωση που αναγνωρίζει την ύπαρξη μιας αγροτικής καπιταλιστικής τάξης, η οποία απουσιάζει ουσιαστικά από το υπόδειγμα του⁴.

Δεύτερον, ο Βεργόπουλος έχει ανεπαρκώς χειριστεί τη γεωργική πρόσοδο, θεωρώντας την απλώς ως αποτέλεσμα της «αγοράς πάκτωσης» και υποστήριξε ότι, με την οικογενειακή γεωργία, όπως υποτίθεται στην περίπτωση της Ελλάδας, το πρόβλημα της προσόδου δεν τίθεται (η πρόσοδος μηδενίζεται). Μόνο περιστασιακά υποστηρίζει ότι οι φουσκωμένες τιμές γης μειώνουν τον πραγματικό όγκο του λειτουργικού αγροτικού κεφαλαίου, αλλά και πάλι χωρίς να συνδέει επαρκώς τις τιμές της γης με τη γαιοπρόσοδο. Σε αντίθεση με αυτού του είδους την ανάλυση, έχει δειχθεί αλλού (Λιοδάκης, 1994) ότι, παρά την περιορισμένη μείωση κατά την περίοδο 1970-1990, η μέση γεωργική πρόσοδος σε εθνικό επίπεδο, εξακολουθεί να καλύπτει ένα σημαντικό ποσοστό (που προσεγγίζει το 20%) του συνολικού αγροτικού εισοδήματος και εξακολουθεί να συνιστά ένα σημαντικό εμπόδιο για την επένδυση και ανάπτυξη του κεφαλαίου στη γεωργία, όπως έχει τονιστεί από τον Marx.

Τρίτον, ο Βεργόπουλος (1978) υποθέτει μια τυποποιημένη χωρική οικονομία πλήρως ενσωματωμένη, από τη γένεση της, στα πλαίσια της καπιταλιστικής αγοράς, χωρίς να εξετάζει τον ουσιαστικό ρόλο της παραγωγής για επιβίωση, ενός σημαντικού συστατικού στοιχείου της, καλώς εννοούμενης, χωρικής γεωργίας. Αντί να αναλύσει συγκεκριμένα τη διαδικασία εμπορευματοποίησης της αγροτικής παραγωγής, τη θεωρεί δεδομένη. Ταυτόχρονα, υποστηρίζει λαθεμένα ότι η χωρική οικογενειακή γεωργία είναι η καλύτερη μορφή ανάπτυξης και διασφάλισης μιας επαρκούς εγχώριας αγοράς. Στην πραγματικότητα, είναι η απαλλοτρίωση των μικρο-αγροτών, η ταξική διαφοροποίηση και η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου, η οποία περιλαμβάνει όχι μόνο τη γεωργία αλλά το σύνολο της οικονομίας, που οδηγούν στην πληρέστερη ανάπτυξη της αγοράς.

Τέταρτον, αναφορικά με το πρόβλημα του εκσυγχρονισμού και της τεχνικής μεταβολής, ο Βεργόπουλος υποστηρίζει ότι: «Σύμφωνα με το υπόδειγμα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η αύξηση του επιπέδου των μισθών υποκινεί τους επιχειρηματίες στο να υποκαταστήσουν προηγμένο τεχνικό εξοπλισμό στη θέση της ζωντανής εργασίας. Στα πλαίσια της οικογενειακής οικονομίας, το αντίθετο ισχύει: το μειούμενο επίπεδο αμοιβής της εργασίας οδηγεί τόσο στην ανάπτυξη της τεχνικής προόδου, όσο και στην εντατικοποίηση της οικογενειακής εργασίας» (1978, σελ. 451).

Επιπλέον υποστηρίζει παραδόξως ότι: «η χρέωση των χωρικών

οδηγεί σε μια αυξανόμενη αγορά αγροτικών εισροών και μια εντατικοποίηση της εργασίας, που είναι λειτουργική για το κεφάλαιο. Παραδόξως για τον ίδιο, παρά την επαρκή εξήγηση που παρέχει ο παράγοντας της ταξικής διαφοροποίησης, ενώ οι χωρικοί συχνά δεν μπορούν να αντισταθμίσουν τους ατομικούς οικογενειακούς προϋπολογισμούς τους, η αγροτική οικονομία ως σύνολο (sic) υποφέρει από έναν υπερβολικό όγκο αγροτικού εξοπλισμού και μηχανημάτων» (1978, σελ. 463). Στην πραγματικότητα, είναι οι πλούσιοι αγρότες και οι κεφαλαιοποιημένες εκμεταλλεύσεις που κυρίως επενδύουν σε μηχανήματα και εξοπλισμούς, ενώ οι μικροί και καταχρεωμένοι χωρικοί δεν μπορούν να κάνουν κάτι τέτοιο.

Τέλος, αναφορικά με την τελευταία παρατήρηση και τη λειτουργική ενσωμάτωση της οικογενειακής γεωργίας στον αστικό καπιταλισμό, θα πρέπει να σημειωθεί καταρχήν ότι η εντατικοποίηση της αγροτικής εργασίας δε συνιστά καθόλου πλεονέκτημα της χωρικής γεωργίας (βλέπε Kautsky, 1988, σελ. 111). Ως προς το επιχείρημα της «λειτουργικότητας», είναι εκπληκτικό ότι ο Βεργόπουλος και άλλοι συγγραφείς με την ίδια προσέγγιση αποτυγχάνουν να αναγνωρίσουν ότι το κεφάλαιο μπορεί και στην πραγματικότητα θα προτιμούσε, αν οι κοινωνικές αλλαγές καθορίζονταν με έναν βουλευσιαρχικό τρόπο! να υπαγάγει επίσης την αγροτική εργασία, με μια τυπική ή πραγματική έννοια, καθώς και ολόκληρη τη διαδικασία της αγροτικής παραγωγής (συμπεριλαμβάνοντας τα τρόφιμα και τις πρώτες ύλες). Η πραγματική σε αντίθεση με την τυπική ή έμμεση (μέσω της αγοράς) υπαγωγή στο κεφάλαιο μπορεί σαφώς, και σε πολύ μεγαλύτερη έκταση, να αξιοποιήσει όλη τη σύγχρονη επιστήμη και την ορθολογική οργάνωση. Σε τελική ανάλυση, η υπερεκμετάλλευση των μελών της οικογενειακής εκμετάλλευσης αντιμετωπίζει ορισμένα φυσικά όρια, ενώ η απόσπαση σχετικής υπεραξίας, περιστασιακά συνδυαζόμενη με ορισμένες μορφές απόσπασης απόλυτης υπεραξίας, δεν αντιμετωπίζει ουσιαστικά κανένα όριο.

Οι θεωρητικές αυτές παρατηρήσεις και οι πραγματικές εξελίξεις της Ελληνικής γεωργίας, που σκιαγραφήθηκαν παραπάνω και θα συζητηθούν διεξοδικότερα στην επόμενη ενότητα, μπορούν με ασφάλεια να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει τίποτα τόσο μακριά από την πραγματικότητα όσο το να υποθέσει κανείς, όπως κάνει ο Βεργόπουλος, μια ομοιογενή και αδιαφοροποίητη «αγροτιά», λειτουργικά ενσωματωμένη στον αστικό καπιταλισμό, χωρίς οποιαδήποτε πραγματική ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στον αγροτικό τομέα.

Ο Μουζέλης (1978, 1979), από την άλλη, έχει χαρακτηρίσει την Ελλάδα ως υπανάπτυκτη, σε μεγάλο βαθμό περιφερειακή χώρα⁵, και έχει υποστηρίξει ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη έχει πάρει τη μορφή «θυλάκων». Έχει επίσης υποστηρίξει ότι η ανεπαρκής ανάπτυξη του καπιταλισμού στη γεωργία, οφείλεται, όπως στις περισσότερες υπανάπτυκτες χώρες, στην «αρνητική» συνάρθρωση ή αποδιάθρωση ανάμεσα στον αστικό καπιταλισμό και την αγροτική μικρο-εμπορευματική παραγωγή⁶. Σε αντίθεση με το Βεργόπουλο, ο οποίος τονίζει την υψηλή παραγωγικότητα και τις αναπτυξιακές επιδόσεις της χωρικής γεωργίας, ο Μουζέλης και άλλοι συγγραφείς που ακολουθούν παρόμοια προσέγγιση (Damianakos, 1997· Louloudis και Maraveyas, 1997) δίνουν έμφαση στον ανεπαρκή εκσυγχρονισμό της Ελληνικής γεωργίας.

Ακολουθώντας το Βεργόπουλο, ένας αριθμός νέο-λαϊκιστών ερευνητών έχουν τελευταία επιχειρήσει, χωρίς αυτό να εκπλήσσει, να επαναβεβαιώσουν τη μοναδικότητα της Ελληνικής γεωργίας και την ακραία ετερογένεια της (βλέπε Damianakos, 1997· Kasi-mis και Papadopoulos 1994, 1997). Αν και έχουν γίνει κάποιες προσπάθειες θεωρητικής ανάλυσης ενός ειδικά «χωρικού» ή «οικογενειακού τρόπου παραγωγής», και της απλής εμπορευματικής παραγωγής, το μεγαλύτερο μέρος αυτής της έρευνας έχει ένα εμπειριστικό χαρακτήρα και επιδιώκει να επιβεβαιώσει και να εξηγήσει την εμμονή της οικογενειακής γεωργίας (βλέπε και Damiano-s et al., 1991) και την απουσία οποιασδήποτε αξιόλογης ανάπτυξης του καπιταλισμού στη γεωργία⁷. Ο Δαμιανάκος, για παράδειγμα, θεωρεί ότι η διάθρωση της Ελληνικής γεωργίας σήμερα παρουσιάζει «μια εικόνα όχι και τόσο διαφορετική από εκείνη που προέκυψε με την αγροτική μεταρρύθμιση» (1997, σελ. 199). Εξετάζοντας τις αυξανόμενες διαφορές και ανισότητες που παρατηρούνται στην Ελληνική γεωργία κατά τη διάρκεια των τελευταίων τριάντα χρόνων, υποστηρίζει ότι: «Απέχοντας πολύ από το να αντανακλούν τις εντάσεις και τις εγγενείς αντιθέσεις μιας μετάβασης προς καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, οι διαφορές αυτές παραπέμπουν, ξανά, στον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο οι σχέσεις παραγωγής στην αγροτική εκμετάλλευση ενσωματώθηκαν μέσα σε έναν εθνικό καπιταλισμό που φέρει ανεξίτηλα τα σημάδια της ημι-περιφερειακής του θέσης» (1997, σελ. 197).

Υποστηρίζει παραπέρα ότι: «Η σταθερή προσήλωση με την οποία η αγροτική λογική αρνείται να ενδώσει σε οικονομικούς υπολογισμούς, η έμμονη διατήρηση της αυτοκατανάλωσης στην εκμετάλλευση και η αυξανόμενη δημιουργία "υβριδικών τύπων"

εκμετάλλευσης και σχέσεων παραγωγής στην εκμετάλλευση, όλα αυτά, έχουν συντελέσει στο να αποτρέψουν από μια στροφή προς μια κερδοφόρα επιχείρηση» (1997, σελ. 204).

Δε χρειάζεται εδώ να επαναλάβουμε επιχειρήματα που αναπτύχθηκαν παραπάνω, στην περίπτωση του Βεργόπουλου, κατά του είδους αυτού της νέο-λαϊκίστικης ανάλυσης, η οποία αρνείται τυφλά να αναγνωρίσει τις πιο ουσιαστικές εξελίξεις στην Ελληνική γεωργία.

Το μεγαλύτερο μέρος της προαναφερθείσας αρθρογραφίας, έχει εστιάσει την προσοχή στην έμμεση (μέσω της αγοράς) υποταγή και εκμετάλλευση των Ελλήνων αγροτών από τον αστικό καπιταλισμό. Η έμμεση αυτή εκμετάλλευση, που συντελείται μέσα από διαφορετικές μορφές «άνισης ανταλλαγής»⁸, έχει συζητηθεί σε μια ποικίλη διεθνή βιβλιογραφία (βλέπε Goodman and Redclift, 1982, σελ. 74-80· Caballero, 1984· Yuñez, 1988· Λιοδάκης, 1991, 1994), και δεν υπάρχει τίποτα το προβληματικό με αυτό το επιχείρημα. Είναι πράγματι σημαντικό, όπως επεσήμανε ο Marx⁹, ότι τα προϊόντα που παράγονται από τους χωρικούς αγρότες μπορεί να πωλούνται, και συνήθως πωλούνται σε τιμές χαμηλότερες από τις αξίες τους ή τις αντίστοιχές τους τιμές παραγωγής. Έχει ακόμα υποστηριχθεί ότι, ανεξάρτητα από την τυπική αυτονομία και την κατοχή των μέσων παραγωγής, οι σχέσεις των απλών εμπορευματικών παραγωγών με το κεφάλαιο μπορούν να θεωρηθούν ως καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, καθόσον το κεφάλαιο παρεμβαίνει συνήθως με καθορισμένους τρόπους ανάμεσα στους χωρικούς παραγωγούς και την αγορά (Banaji, 1977, σελ. 34). Είναι επίσης λογικό να υποστηριχθεί (βλέπε Bernstein, 1977), ότι το επιδοτητικό στοιχείο των αξιών-χρήσης που παράγονται για αυτοσυντήρηση και ο απαξιωμένος εργασιακός χρόνος των μικρο-εμπορευματικών παραγωγών, συνιστούν ένα σημαντικό μηχανισμό για τη μεταφορά απόλυτης υπεραξίας από τη γεωργία προς άλλους τομείς παραγωγής (βλέπε και Goodman και Redclift, 1982, σελ. 78-93). Οι διαφορετικοί αυτοί τρόποι εκμετάλλευσης, ιδιαίτερα των μικρών αγροτών και η υποταγή τους στο κεφάλαιο (το βιομηχανικό, χρηματιστικό, ή το ανεξάρτητο εμπορικό κεφάλαιο), έχει πράγματι παίξει και εξακολουθεί να παίζει ένα σημαντικό ρόλο στην οικονομική ολοκλήρωση και την αναπαραγωγή της Ελληνικής γεωργίας. Αλλά αυτό αποτελεί τη μισή μόνο αλήθεια. Η καθιερωμένη αντιμετώπιση της έμμεσης αυτής εκμετάλλευσης και της μεταφοράς πλεονάσματος είναι, στην πραγματικότητα, προβληματική, αφού συνήθως συσκοτίζει την εκμετάλλευση, ως φαι-

νόμμο που αφορά τη σχέση μεταξύ τάξεων στο επίπεδο της παραγωγής. Ο ιστορικά συγκεκριμένος χαρακτήρας των οποιωνδήποτε μορφών εκμετάλλευσης, προκύπτει από τις σχέσεις παραγωγής (Banaji, 1977, σελ. 32). Το κατά πόσον η εκμετάλλευση σχετίζεται με την «άνιση ανταλλαγή» ή προκύπτει στο επίπεδο της παραγωγής, είναι σημαντικό, διότι είναι στο επίπεδο της παραγωγής που πρωταρχικά διαμορφώνονται οι κοινωνικές τάξεις, όπου μπορεί να συσταθεί το προλεταριάτο ως τάξη καθεαυτή, και όπου κυρίως διαμορφώνεται η ταξική της συνείδηση (βλέπε Banaji, 1990).

Στην επόμενη ενότητα θα υποστηρίξουμε ότι, παρά τα διάφορα εμπόδια και τις συχνά συγκαλυμμένες μορφές προλεταριοποίησης, η Ελληνική γεωργία έχει μετασχηματιστεί ουσιαστικά στην κατεύθυνση της καπιταλιστικής οργάνωσης της παραγωγής, κατά τη διάρκεια των τεσσάρων τελευταίων δεκαετιών, και ότι η τεχνική μεταβολή έχει παίξει ένα σημαντικό ρόλο σε αυτό το μετασχηματισμό. Έτσι, η πρότασή μας θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως μια προσπάθεια να επαναφέρουμε τις σχέσεις και τον τρόπο παραγωγής ξανά στο επίκεντρο της σχετικής συζήτησης.

3. Οι κύριες τάσεις της αγροτικής και καπιταλιστικής ανάπτυξης

Αν η χωρική οικογενειακή γεωργία και η απλή εμπορευματική παραγωγή, ήταν μια πραγματικά ανεξάρτητη και ιστορικά βιώσιμη μορφή παραγωγής, όπως συνήθως υποτίθεται στα πλαίσια της νέο-λαϊκίστικης φιλολογίας, θα περίμενε κανείς μια σταθερή αναπαραγωγή των εκμεταλλεύσεων που είναι οργανωμένες με αυτό το συγκεκριμένο τρόπο και έναν υψηλό βαθμό αυτάρκειας του σχετικού τομέα. Όμως, οι πραγματικές εξελίξεις στην Ελληνική γεωργία, από τη δεκαετία του '60, αποκλίνουν κραυγαλέα από την ειδυλλιακή αυτή εικόνα. Από την άλλη μεριά, η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη γεωργία, όπως σε όλες τις χώρες (βλ. Byres, 1996), έχει αντιμετωπίσει σοβαρά εμπόδια που σχετίζονται είτε με τις ιδιαιτερότητες της φύσης και το βιολογικό στοιχείο της γεωργίας, είτε με τη φύση των προ-υπαρχουσών μορφών παραγωγής και τις υπάρχουσες κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες. Είναι ίσως χρήσιμο εδώ να επισημανθούν τα σημαντικότερα από αυτά τα εμπόδια, τόσο τα γενικά, όσο και εκείνα που έχουν μια ειδική σημασία στην περίπτωση της Ελληνικής γεωργίας.

(1) Υπάρχουν δυσκολίες που αφορούν τους σχετικά υψηλούς φυσικούς κινδύνους στη γεωργία και την αδυναμία τροποποίησης της παραγωγικής περιόδου ή δραστηκής μείωσης των παραγωγικών χρόνων, καθώς και τα μειονεκτήματα της υπερ-εξειδίκευσης (μονοκαλλιέργεια) στη γεωργία, συγκριτικά με τη βιομηχανία, και το γεγονός ότι η γεωργία δεν υπόκειται εξίσου σε μια εκμηχάνιση (βλ. Goodman and Redclift, 1982, σελ. 10-14· Bernstein, 1994). Το γεγονός ότι η Ελληνική γεωργία ωθήθηκε από το διεθνή ανταγωνισμό σε μια εντονότερη εξειδίκευση στη φυτική παραγωγή είναι εδώ σίγουρα σημαντικό, καθόσον αυτή υπόκειται λιγότερο, συγκριτικά με τη ζωϊκή παραγωγή, σε μια κάθετη ολοκλήρωση και «βιομηχανοποίηση» και δεδομένου ότι πολλά αγροτικά προϊόντα εξάγονται χωρίς παραπέρα, ή με ελάχιστη μόνο, μεταποίηση. Οι μεγάλες ποσότητες ελαιολάδου που εξάγονται χύμα στην Ιταλία, για να μεταποιηθούν εκεί και να επανεξαχθούν ως «Ιταλικό ελαιόλαδο», αποτελούν ένα σαφές, μολονότι ακραίο παράδειγμα (Λιοδάκης, 1991).

(2) Η έγγεια ιδιοκτησία και η γαιοπρόσοδος που αυτή μπορεί να ιδιοποιείται για την αξιοποίηση της αγροτικής γης από το κεφάλαιο, αποτελούν ένα πρόσθετο δυνητικά σημαντικό εμπόδιο, όπως επισημάνθηκε από τον Marx¹⁰. Στο βαθμό που οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα μείωσαν τη σημασία μιας ανεξάρτητης τάξης γαιοκτημόνων και η γαιοκτησία συνήθως συμπίπτει με την αγροτική παραγωγή, θα περίμενε κανείς ότι το εμπόδιο αυτό δεν είναι ιδιαίτερα ισχυρό. Όπως όμως έχουμε αναφέρει, η γαιοπρόσοδος εξακολουθεί να καλύπτει ένα σημαντικό μερίδιο των αγροτικών εισοδημάτων, και έτσι δε συνιστά σε καμιά περίπτωση ένα αμελητέο εμπόδιο.

(3) Η αναδιανομή της γης μέσω των μεταρρυθμίσεων μπορεί επίσης να δημιουργήσει ένα εμπόδιο στην ανάπτυξη του κεφαλαίου στη γεωργία, καθόσον διασφαλίζει την υλική βάση για την ανάπτυξη και επιβίωση μικρο-αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Από τη μια μεριά, αυτό εμποδίζει την ανάπτυξη μιας τάξης μισθωτών εργατών και, από την άλλη, ο υπερβολικός κατακερματισμός της γης, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Ελλάδας, αποτρέπει την εκμηχάνιση και μια ορθολογική, μεγάλης κλίμακας, οργάνωση της παραγωγής από το κεφάλαιο.

(4) Η έμμεση εκμετάλλευση, κύρια με τη μορφή της άνισης ανταλλαγής, ιδιαίτερα των μικρών και μεσαίων αγροτών, και η μεταφορά πλεονάσματος (αξίας) από τον αγροτικό προς άλλους οικονομικούς τομείς (σε εθνικό ή διεθνές επίπεδο) έχουν επιπλέον τη σημασία τους. Στην Ελλάδα, ο παραδοσιακά σημαντικός ρόλος

του εμπορικού κεφαλαίου, το αυξανόμενο κόστος της αγροτικής πίστης, ο δημοσιονομικός ρόλος του κράτους, ο θεσμικός ρόλος του κράτους και της ΚΑΠ στον καθορισμό των αγροτικών τιμών και η επιδείνωση των αγροτικών όρων εμπορίου έχουν σημαντικά συντελέσει στην ανάσχεση της ανάπτυξης και συσσώρευσης του κεφαλαίου στη γεωργία (βλέπε Λιοδάκης, 1994· Παρασκευαΐδης, 1995).

(5) Η απόσπαση, από τη σύγχρονη βιομηχανία, ορισμένων πλευρών ή λειτουργιών της αγροτικής παραγωγικής δραστηριότητας, οι οποίες στη συνέχεια επανεισάγονται στη γεωργία με μια εμπορευματοποιημένη μορφή και η εκτεταμένη υποκατάσταση αγροτικών προϊόντων από συνθετικές πρώτες ύλες, έχουν τείνει επίσης να μειώσουν τον κύκλο της παραγωγικής δραστηριότητας και τις επενδυτικές ευκαιρίες του κεφαλαίου στη γεωργία (βλέπε Goodman et al., 1984). Εκείνο που υπήρξε σημαντικό στην περίπτωση της Ελλάδας, είναι η αυξανόμενη εξάρτηση των αγροτών από φάρμακα και χημικά λιπάσματα, που αυξήθηκε ακόμα περισσότερο με τη σχετική πτώση της κτηνοτροφικής παραγωγής, και συνακόλουθα της παραγωγής κοπριάς, καθώς και η αυξανόμενη εξάρτησή της από εμπορευματοποιημένους σπόρους και πολλαπλασιαστικό υλικό. Τα στοιχεία αυτά, όπως και σε άλλες χώρες, έχουν ραγδαία μετατραπεί από δημόσια αγαθά και μέσα παραγωγής ελεγχόμενα από τους άμεσους παραγωγούς, σε εμπορεύματα («εισροές») ελεγχόμενα από μεγάλες πολυεθνικές (βλέπε Kloppenborg, 1988· Shiva, 1991· Liodakis, 1997). Αυτό όχι μόνο περιορίζει την εμβέλεια της εγχώριας ανάπτυξης του κεφαλαίου, αλλά τείνει επίσης να αυξήσει το κόστος παραγωγής, και έτσι να μειώσει τα περιθώρια κερδοφόρας παραγωγής στην Ελληνική γεωργία.

(6) Οι εναλλακτικές ευκαιρίες για εξω-γεωργική απασχόληση μπορούν επίσης να λειτουργήσουν ως παράγοντας ανάσχεσης της ανάπτυξης του κεφαλαίου στη γεωργία, καθόσον μπορεί να διασφαλίζουν τουλάχιστον προσωρινά την επιβίωση των μικρών αγροτών του χωριού. Όπως σημειώθηκε ήδη, η πολιτική βιομηχανικής αποκέντρωσης στην Ελλάδα και, ακόμα σημαντικότερα, η ταχεία ανάπτυξη του τουρισμού από τις αρχές της δεκαετίας του '70, έχουν προσφέρει εναλλακτικές ευκαιρίες εξω-γεωργικής απασχόλησης στην ύπαιθρο και συνέβαλαν στην επιβίωση και τη σχετική σταθεροποίηση ενός μεγάλου αριθμού μικρών και συχνά ημι-προλεταριοποιημένων αγροτών.

(7) Η μαζική αγροτική έξοδος κατά τη δεκαετία του '60, μείω-

σε τη διαθεσιμότητα ενός σχετικά φθηνού εργατικού δυναμικού στην ύπαιθρο και, παράλληλα με τη μετέπειτα αύξηση των αγροτικών ημερομισθίων στη δεκαετία του '70 και '80, δημιούργησε ένα πρόσθετο εμπόδιο στην ανάπτυξη και αξιοποίηση του κεφαλαίου στην Ελληνική γεωργία. Μια σημαντική εισροή μεταναστευτικής εργασίας, από την άλλη, ιδιαίτερα κατά την τελευταία δεκαετία, δημιούργησε ένα φθινό προλεταριάτο για εκμετάλλευση από το αγροτικό κεφάλαιο, αλλά ταυτόχρονα έχει μερικά αναχαιτίσει την ανάπτυξη του κεφαλαίου, στο βαθμό που συνέβαλε στην επιβίωση και τη σχετική σταθεροποίηση πολλών μικρών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων.

Παρόλα αυτά τα εμπόδια και τις ειδικότερες θεσμικές, ή ακόμα και πολιτιστικές δυσκολίες (βλέπε Σακελλαρόπουλος, 1986), ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έχει βαθμιαία επιβληθεί, και η πάλαι ποτέ σχετικά ομοιογενής «αγροτιά» έχει σε μεγάλο βαθμό διαφοροποιηθεί και προλεταριοποιηθεί, κατά τη διάρκεια των τεσσάρων τελευταίων δεκαετιών. Η ραγδαία εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής, από τη δεκαετία του '60, συνιστά μια βασική ένδειξη για την ανάπτυξη του καπιταλισμού στην Ελληνική γεωργία. Ενώ κατά την προπολεμική περίοδο και ακόμα κατά τη δεκαετία του '50, η παραγωγή για αυτοσυντήρηση αποτελούσε τον αποκλειστικό, ή κυρίαρχο, στόχο του μεγαλύτερου μέρους της αγροτικής παραγωγής, η ραγδαία εμπορευματοποίησή της από τη δεκαετία του '60, λειτούργησε ως καταλύτης για την ταξική διαφοροποίηση των αγροτών και την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Εκείνο που έχει ακόμα μεγαλύτερη σημασία είναι ότι, ιδιαίτερα κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες, τα μέσα αγροτικής παραγωγής, οι λεγόμενες «εισροές», καθώς και τα μέσα κατανάλωσης και αναπαραγωγής των αγροτών, έχουν επίσης σε έναν αυξανόμενο βαθμό εμπορευματοποιηθεί. Αυτό σημαίνει ότι η πραγματική υπαγωγή τόσο της εργασίας όσο και της αγροτικής παραγωγής, έχουν ήδη προχωρήσει αρκετά.

Μια ακόμα πλευρά που αφορά την αποσύνθεση της «αγροτιάς» και την ταχεία προλεταριοποίησή της είναι η μαζική δημογραφική αποψίλωση και η έξοδος από την ύπαιθρο. Είναι πράγματι εντυπωσιακό ότι ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός στη γεωργία μειώθηκε, ως ποσοστό του συνολικού, από 56,3% το 1961 σε 29,4% το 1981, και 19,2% το 1996. Όλες αυτές οι εκατοντάδες χιλιάδες εκτοπισμένων αγροτών προλεταριοποιήθηκαν κατά πάσα πιθανότητα στα αστικά κέντρα, κυρίως του εξωτερικού. Οι διαθέσιμες στατιστικές για την απασχόληση μισθωτής εργασίας στην

Ελληνική γεωργία είναι πολύ ανεπαρκείς, και υποεκτιμούν σε μεγάλο βαθμό την πραγματική έκταση της εκμετάλλευσης μισθωτής εργασίας. Αυτό δεν οφείλεται μόνο στην ανεπαρκή καταγραφή, αλλά και στο γεγονός ότι οι στατιστικές αυτές αγνοούν την εκτεταμένη εποχιακή και περιστασιακή εκμετάλλευση μισθωτής εργασίας. Η εποχιακή, όμως, μισθωτή εργασία δεν αποτελεί μικρότερης σημασίας ένδειξη, σε σύγκριση με τη μόνιμη απασχόληση, για την ανάπτυξη καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Θα πρέπει να λάβουμε επίσης υπόψη τους 200 χιλιάδες μετανάστες εργάτες (κύρια από άλλες Βαλκανικές χώρες ή από τη Μέση Ανατολή), οι οποίοι γίνονται αντικείμενο άθλιας εκμετάλλευσης στον αγροτικό τομέα, συνήθως ως περιστασιακοί εργάτες.

Μια άλλη σημαντική πλευρά, αφορά την εξω-γεωργική απασχόληση και την πολλαπλή απασχόληση, τη λεγόμενη πολυαπασχόληση, η οποία σύμφωνα με τις υπάρχουσες ενδείξεις είναι εκτεταμένη στον αγροτικό τομέα και τείνει μάλλον να αυξηθεί, παρά τη συγκυριακή κάμψη της τα τελευταία χρόνια (βλέπε Πίνακα 1). Σύμφωνα με τις υπάρχουσες ενδείξεις, η εξω-γεωργική απασχόληση αφορά κυρίως τους μικρο-αγρότες και πολύ λιγότερο τους μεγάλους αγρότες (Kasimis and Papadopoulos, 1994). Το μεγαλύτερο μέρος αυτής της απασχόλησης (87% το 1985) είναι εκτός αγροτικού τομέα (στη βιομηχανία, στις κατασκευές, τον τουρισμό και τις υπηρεσίες), αλλά για εκείνους που εργάζονται περισσότερο από το μισό τους χρόνο στο δικό τους γεωργικό κλήρο, είναι εξίσου πιθανό ότι η πολλαπλή απασχόληση εκτός εκμετάλλευσης είναι στον αγροτικό τομέα (Damianos et al., 1991). Αν και θεωρείται συχνά ότι η εξω-γεωργική απασχόληση ενισχύει την επιβίωση της χωρικής οικογενειακής γεωργίας (Damianakos, 1997), νομίζω ότι η εξω-γεωργική απασχόληση διασφαλίζει πιθανότατα μόνο την προσωρινή επιβίωση των μικρο-αγροτικών εκμεταλλεύσεων, ενώ μακροχρόνια λειτουργεί ως καταλύτης για την πλήρη εμπορευματοποίηση της αγροτικής εργασίας και την πλήρη προλεταριοποίηση των μικρών αγροτών (βλέπε Goodman και Redclift, 1982, σελ. 23). Έτσι, η *πολυαπασχόληση* συνιστά απλώς μια ακόμα μορφή ταξικής διαφοροποίησης και προλεταριοποίησης των αγροτών. Η επίδραση αυτή θα ενισχυθεί παραπέρα με την εφαρμογή του πρόσφατα θεσμοθετημένου Μητρώου Αγροτών.

Αν και ο κατακερματισμός της γης έχει παραμείνει ένα σοβαρό πρόβλημα της Ελληνικής γεωργίας, υπάρχουν αρκετές ενδείξεις μιας αυξανόμενης, αν και όχι εντυπωσιακής, συγκέντρωσης της αγροτικής γης, και ενός βαθμιαία μειούμενου αριθμού αγρο-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Πολλαπλή απασχόληση από μέλη αγροτικών νοικοκυριών,
σε ποσοστά

	Πολλαπλή απασχόληση όλων των ειδών				Πολλαπλή απασχόληση με κύρια εργασία εκτός εκμετάλλευσης			
	1977	1983	1985	1993	1977	1983	1985	1993
Αρχηγός	37,1	39,5	34,4	29,6	21,8	29,0	27,5	24,3
Άλλα μέλη	16,0	15,7	12,7	18,2	15,6	11,5	10,2	15,6
Όλα τα μέλη του νοικοκυριού	25,3	26,5	22,5	19,2	18,5	19,4	18,0	16,3

Πηγή: ΕΣΥΕ, Έρευνα Διάρθρωσης Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων, 1977, 1983, 1985, 1993.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Αριθμός και διάρθρωση εκμεταλλεύσεων κατά μέγεθος,
σε εθνικό επίπεδο

	1961		1971		1981		1991	
Σύνολο	1.139.379	%	1.036.600	%	990.112	%	852.466	%
< 10 στρεμ.	261.772	23,0	225.280	21,7	238.272	24,1	221.416	26,0
10 < στρεμ. < 50	658.431	57,8	593.960	57,3	541.308	54,7	435.855	51,1
50 < στρεμ. < 100	172.746	15,2	164.340	15,9	149.864	15,1	124.485	14,6
100 < στρεμ. < 200	38.912	3,4	42.760	4,1	46.628	4,7	53.673	6,3
> 200 στρεμ.	7.518	0,65	9.720	0,98	14.040	1,4	17.037	2,0

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στοιχεία απογραφών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Σύνολο καλλιεργούμενης γης κατά μέγεθος εκμετάλλευσης
(χιλ. στρέμματα)

	1961		1971		1981		1991	
Σύνολο	36.730	%	35.860	%	35.450	%	33.510	%
< 10 στρεμ.	1.320	3,5	1.130	3,2	1.200	3,4	1.070	3,2
10 < στρεμ. < 50	16.580	45,2	14.950	41,7	13.420	37,8	10.590	31,6
50 < στρεμ. < 100	11.430	31,1	19.030	53,1	10.040	28,3	8.410	25,1
100 < στρεμ. < 200	4.980	13,5	5.530	15,4	6.090	17,2	7.260	21,7
> 200 στρεμ.	2.410	6,5	3.320	9,3	4.700	13,2	6.180	18,4

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στοιχεία απογραφών.

τικών εκμεταλλεύσεων. Όπως γίνεται φανερό από τα στοιχεία του Πίνακα 2, ο αριθμός των μικρών εκμεταλλεύσεων (με λιγότερα από 50 στρέμματα), έχει μειωθεί από τις αρχές της δεκαετίας του '60, ενώ ο αριθμός των σχετικά μεγάλων (για τα ελληνικά δεδομένα) ή των μεγάλων εκμεταλλεύσεων (με περισσότερα από 100 στρέμματα), έχει αυξηθεί. Από τον Πίνακα 3, γίνεται επίσης φανερό ότι το σύνολο της κατεχόμενης γεωργικής γης από εκμεταλλεύσεις με κλήρο μικρού ή μεσαίου μεγέθους (λιγότερα από 100 στρέμματα) μειώθηκε, ενώ η κατεχόμενη γη από εκμεταλλεύσεις με μεγάλο κλήρο (περισσότερα από 100 στρέμματα) αυξήθηκε. Η συγκέντρωση της γης υπήρξε μεγαλύτερη στις Βόρειες πεδινές περιφέρειες, οι οποίες εξειδικεύονται στα δημητριακά, όπου η εκμηχάνιση είναι ευχερέστερη και η καπιταλιστική οργάνωση της παραγωγής γίνεται ευνοϊκότερη. Στις περιπτώσεις αυτές η συγκέντρωση της γης ενισχύεται επίσης έμμεσα με την ενοικίαση γης. Η ενοικίαση γης αυξήθηκε μεταπολεμικά, για να φθάσει, ήδη στις αρχές της δεκαετίας του '80, περί το 25% της συνολικά καλλιεργούμενης γης σε εθνικό επίπεδο. Υπάρχουν επίσης ενδείξεις ότι το μεγαλύτερο μέρος αυτής της γης μισθώνεται από μεγάλες εκμεταλλεύσεις, ιδιαίτερα στις προαναφερθείσες περιφέρειες (βλέπε Μωϊσίδης, 1986· Πανισίδης, 1992).

Η συγκέντρωση της γης αποτελεί βέβαια μια ανεπαρκή αντανάκλαση της καπιταλιστικής ανάπτυξης της παραγωγής στη γεωργία. Όπως έχει ήδη επισημανθεί από τους Kautsky και Lenin, αποτελεί έναν ανεπαρκή μόνο δείκτη της κλίμακας παραγωγής. Μια εκμετάλλευση με μικρό κλήρο και εντατική καλλιέργεια (π.χ. θερμοκήπια) μπορεί να είναι μεγαλύτερης κλίμακας, με μια οικονομική έννοια, από μια άλλη εκμετάλλευση με εκτατική παραγωγή και μεγαλύτερο κλήρο. Όπως έχει παρατηρήσει ο Kautsky (1988, σελ. 148), το κερδοφόρο (αποτελεσματικό) μέγεθος εκμετάλλευσης συνδέεται αντιστρόφως με την κεφαλαιακή εντατικότητα της παραγωγής, αλλά η τεχνική πρόοδος μπορεί να μεταβάλλει το ελάχιστο αποτελεσματικό μέγεθος εκμετάλλευσης. Έτσι, πέρα από τη στρεμματική έκταση, είναι ανάγκη να πάρουμε υπόψη τη μέθοδο και τα αναγκαία μέσα παραγωγής (κεφαλαιακό απόθεμα), καθώς και την ακαθάριστη αξία της παραγωγής μιας εκμετάλλευσης, για να προσδιορίσουμε την πραγματική κλίμακα παραγωγής (βλέπε Patnaik, 1987, σελ. 31-36). Η συγκέντρωση των άλλων μέσων παραγωγής υπήρξε ακόμα μεγαλύτερη, ιδιαίτερα αν πάρουμε υπόψη τις συστηματικές σύγχρονες καλλιέργειες και τη βιομηχανοποιημένη κτηνοτροφική παραγωγή (βλέπε Πανισίδης, 1992). Η συγκέντρωση και η αυξημένη κλίμακα παραγωγής αποτελούν ενδείξεις

καπιταλιστικής παραγωγής, αλλά όχι όμως επαρκή δείκτη και ασφαλές κριτήριο για την ταξινόμηση των εκμεταλλεύσεων σε καπιταλιστικές και μη. Χρειάζεται να αξιοποιηθούν και άλλα συμπληρωματικά κριτήρια. Στα πλαίσια της Μαρξιστικής βιβλιογραφίας (βλέπε Lenin, 1964· Patnaik, 1987, σελ. 24-30) έχουν γενικά προταθεί τρία τέτοια κριτήρια, τα οποία είναι: α) η κατοχή γης και άλλων μέσων παραγωγής, β) η εργασία που μισθώνεται ή εκμισθώνεται, και γ) ο βαθμός στον οποίο η παραγωγή μιας εκμετάλλευσης διασφαλίζει την αυτοσυντήρηση και δυνητικά ένα επενδυτικό πλεόνασμα. Μια εμπειρική διερεύνηση που χρησιμοποιεί αυτά τα συμπληρωματικά κριτήρια, ή κάποιο σχετικό δείκτη κατάταξης, είναι σίγουρα αναγκαία για να προσδιορίσει με μεγαλύτερη ακρίβεια τη θέση των αγροτικών νοικοκυριών και τη σύνθεση των κοινωνικών σχέσεων της παραγωγής στην Ελληνική γεωργία. Αλλά αυτό αποτελεί αντικείμενο μιας άλλης εργασίας, που προϋποθέτει τη διαθεσιμότητα του κατάλληλου στατιστικού υλικού.

Μια εμπειρική διερεύνηση και ταξινόμηση των Ελληνικών αγροτικών νοικοκυριών, όπως αυτή που υποδείχτηκε παραπάνω, θα έδειχνε αναμφίβολα ότι ένα σημαντικό ποσοστό μπορούν να χαρακτηριστούν ως καπιταλιστικά¹¹. Παρά τη συνεχιζόμενη αριθμητική υπεροχή των μικρο-αγροτικών οικογενειακών νοικοκυριών, αποτελεί επίσης εκτίμησή μας, αν και είναι εξαιρετικά δύσκολο να εξευρεθούν σχετικές στατιστικές ενδείξεις, ότι ένα κατά πολύ μεγαλύτερο μέρος της αγροτικής παραγωγής σε όρους αξίας, παράγεται κάτω από καπιταλιστική οργάνωση¹². Το μερίδιο αυτό αυξάνει ακόμα παραπέρα, αν πάρουμε επίσης υπόψη, όπως θα έπρεπε, την αγροτική βιομηχανία και τη βιομηχανία τροφίμων, γεγονός που έχει πάρα πολύ σημαντικές επιπτώσεις, στο βαθμό που η εργασία, σε κοινωνικό επίπεδο, έχει υπαχθεί –με μια πραγματική έννοια– στο κεφάλαιο.

Θα πρέπει παραπέρα να τονιστεί ότι η πραγματική αποσύνθεση της χωρικής γεωργίας, η οικονομική συγκέντρωση (της γης και του κεφαλαίου) στην ύπαιθρο, και η κοινωνική διαφοροποίηση, υπήρξαν στην πραγματικότητα πολύ μεγαλύτερες από ό,τι δείχνουν οι διαθέσιμες στατιστικές. Ο ιδιοκτησιακός φανατισμός, που δεν είναι βεβαίως μοναδικό Ελληνικό φαινόμενο (Kautsky, 1988, σελ. 131), έχει αναστείλει τις προσπάθειες τόσο της συνένωσης όσο και της αναδιανομής της γης, και την οποιαδήποτε αξιόλογη ανάπτυξη παραγωγικών συνεταιρισμών. Έτσι, ένας μεγάλος αριθμός ουσιαστικά εγκαταλειμμένων, ή μερικά μόνο καλλιεργούμενων εκμεταλλεύσεων, έχουν διατηρηθεί λόγω συναισθηματι-

κής προσκόλλησης, ή ως περιουσιακό στοιχείο ασφαλείας, από τους ημι- ή πλήρως προλεταριοποιημένους «απόντες ιδιοκτήτες», που έχουν μετακινηθεί στις παρακείμενες πόλεις ή τα μεγάλα αστικά κέντρα. Έτσι, το γεγονός ότι η προλεταριοποίηση έχει σε μεγάλο βαθμό προχωρήσει χωρίς την πλήρη απαλλοτρίωση των χωρικών, έχει φαινομενικά μόνο και πρόσκαιρα αναστείλει την παραπέρα συγκέντρωση της γης. Η μη βιωσιμότητα της πλειοψηφίας των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, αντανakλάται επίσης στο δραματικό δημογραφικό εκφυλισμό των αγροτικών νοικοκυριών και ολόκληρων περιφερειών, ιδιαίτερα όπου η χωρική γεωργία εξακολουθεί να επικρατεί. Επί του παρόντος, η μέση ηλικία των αρχηγών εκμεταλλεύσεων προσεγγίζει τα 60 και ο αριθμός των αρχηγών, ηλικίας μικρότερης των 44 είναι μικρότερος του 20%. Έτσι, ο ακόμα σημαντικός κατακερματισμός του γεωργικού κλήρου και οι έμμονα μεγάλοι αριθμοί οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, είναι σε μεγάλο βαθμό πλασματικοί. Μια απλή στατιστική αυταπάτη που πολύ σύντομα θα καταρρεύσει, καθώς οι εκτεταμένες επιδοτήσεις που συντήρησαν ένα μεγάλο αριθμό μη βιώσιμων εκμεταλλεύσεων κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες περικόπτονται βαθμιαία, και καθώς η πλειοψηφία των αρχηγών εκμεταλλεύσεων προσεγγίζει τα βιολογικά της όρια.

Η παραπάνω επιχειρηματολογία δε σημαίνει καθόλου ότι θα έπρεπε να αναμένουμε την πλήρη εξάλειψη της χωρικής γεωργίας και μια απόλυτη ταξική πόλωση στον αγροτικό τομέα. Εκείνο που επισημαίνεται από Μαρξιστική σκοπιά, είναι απλώς μια τάση, και εκείνο που έχω επιχειρήσει να δείξω, ερμηνεύοντας τις πραγματικές εξελίξεις, είναι η σχετική μείωση και όχι η απόλυτη εξαφάνιση της χωρικής γεωργίας και της μικρο-εμπορευματικής παραγωγής (βλέπε και Bernstein, 1994, σελ. 55). Ήδη έναν αιώνα πριν, ο Kautsky (1988, σελ. 164) παρατηρούσε ότι δεν υπάρχει αμοιβαίος αποκλεισμός, αλλά μάλλον συμπληρωματικότητα μεταξύ μεγάλων και μικρών εκμεταλλεύσεων, θεωρώντας τις τελευταίες, προϋπόθεση για την ανάπτυξη των πρώτων. Γι' αυτό το λόγο, οι μικρές εκμεταλλεύσεις δε θα εξαφανιστούν. Αλλά ακόμα κι αν υπήρχε ένας τέτοιος κίνδυνος εξαφάνισης, το κεφάλαιο και οι μεγάλες εκμεταλλεύσεις θα φρόντιζαν να διασφαλίσουν, μέσω αγροτικών μεταρρυθμίσεων, δημοσιονομικής στήριξης και άλλων μέσων, τις συνθήκες για την ανα-δημιουργία τους.

Όμως, τέτοιες προσπάθειες δείχνουν ότι τίποτα δε θα ήταν πιο λαθεμένο από το να φανταστεί κανείς ότι η συνεχιζόμενη ύπαρξη των μικρών εκμεταλλεύσεων είναι αποτέλεσμα της ανταγω-

νιστικότητα τους σε σύγκριση με τις μεγάλες. Η μικρή εκμετάλλευση εξακολουθεί να υπάρχει, μάλλον, επειδή παύει να αποτελεί ανταγωνιστή, και παύει να παρουσιάζεται ως πωλητής εκείνων των αγροτικών προϊόντων που παράγονται από τη μεγάλη εκμετάλλευση. Αντ' αυτού, μετατρέπεται από πωλητή σε αγοραστή των προϊόντων της γεωργίας μεγάλης κλίμακας, «παραγόμενων σε αφθονία». Το εμπόρευμα που παράγει ο μικρός αγρότης «σε αφθονία», είναι ακριβώς εκείνο το μέσο παραγωγής που επείγοντως απαιτείται από τη μεγάλη εκμετάλλευση, η εργασιακή δύναμη (Kautsky, 1988, σελ. 166).

Τόσο το αστικό κεφάλαιο όσο και η αγροτική αστική τάξη, και όχι μόνο το αστικό κεφάλαιο, όπως υποθέτει ο Βεργόπουλος (1978), χρειάζονται τη μικρο-αγροτική γεωργία ως συνθήκη για την ανάπτυξη τους. Τείνουν όμως, περιστασιακά, να καταστρέψουν και να εξαφανίσουν τους μικρούς αγρότες. Το βιομηχανικό κεφάλαιο για να διασφαλίσει μισθωτή εργασία και μια εκτεταμένη αγορά, και το αγροτικό κεφάλαιο (οι μεγαλο-αγρότες) για να επεκτείνει τη γη του και να διασφαλίσει την απαιτούμενη μισθωτή εργασία. Το αποτέλεσμα αυτής της σύγκρουσης εξαρτάται από την ανταγωνιστική πάλη ανάμεσα στις δύο αυτές φράξιες της αστικής τάξης¹³, και από μια σειρά γενικότερων εξελίξεων και συγκυριακών παραγόντων.

Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι οι αγροτικοί συνεταιρισμοί έχουν παραδοσιακά αναπτυχθεί στην Ελληνική γεωργία κάτω από την αιγίδα και τον αυστηρό έλεγχο του κράτους. Καθώς έχουν περιοριστεί στην προμήθεια εισροών και σε εμπορικές και πιστωτικές δραστηριότητες, χωρίς ουσιαστική δραστηριοποίηση στην παραγωγή, δεν έχει καταστεί δυνατό να προασπίσουν τα πραγματικά συμφέροντα των μικρο-αγροτών. Αντ' αυτού, όπως στις περισσότερες καπιταλιστικές χώρες (βλέπε Kautsky, 1988, σελ. 124-125· Goodman et al., 1984), έχουν ωφελήσει περισσότερο τους μεγάλους αγρότες και έχουν λειτουργήσει ως φορέας παραπέρα ταξικής διαφοροποίησης. Αυτό ισχύει τόσο για τους υποχρεωτικούς συνεταιρισμούς που αναπτύχθηκαν στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο (βλέπε Louloudis et al., 1989), όσο και για τους τυπικά τουλάχιστον εθελοντικούς συνεταιρισμούς που αναπτύχθηκαν σε μεγάλο βαθμό μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981. Οι τελευταίοι αυτοί συνεταιρισμοί έχουν λειτουργήσει ως πατερναλιστικός, θεσμικός μηχανισμός διασφάλισης μιας κομματικής πελατείας (Louloudis και Maraveyas, 1997) και ως προνομιακό όργανο της εκσυγχρονιστικής πολιτικής του κράτους.

Καθοριστικής σημασίας είναι και το γεγονός ότι, οι συνθήκες αξιοποίησης του κεφαλαίου επηρεάζουν αποφασιστικά τη διαμόρφωση και των δύο ταξικών πόλων των καπιταλιστικών σχέσεων, και οι συνθήκες αυτές προσδιορίζονται επίσης από τεχνολογικές εξελίξεις, μεταβολές στο σχετικό διεθνή καταμερισμό εργασίας, την κρατική παρέμβαση και επιδότηση και τη μεταβαλλόμενη ζήτηση για αγροτικά προϊόντα. Οι μεταβαλλόμενες αυτές συνθήκες, οι γενικά δυσμενείς συνθήκες για την ανάπτυξη και αξιοποίηση του κεφαλαίου στη γεωργία, και η επιδείνωσή τους από τα μέσα της δεκαετίας του '70, έχουν προσδιορίσει συγκεκριμένα το πρότυπο ανάπτυξης και έχουν ωθήσει σε μια διαρκή αναζήτηση νέων διόδων εισόδου και νέων ευκαιριών επένδυσης του κεφαλαίου, ιδιαίτερα σε κλάδους ή περιοχές όπου η εκμηχάνιση και η σύγχρονη επιστήμη θα μπορούσαν να εφαρμοστούν για να διασφαλίσουν τουλάχιστον το –κοινωνικά– μέσο ποσοστό κέρδους. Έτσι, αναπτύχθηκε μια αυξανόμενη πόλωση, αλλά όχι βεβαίως απόλυτος διαχωρισμός, ανάμεσα στις ορεινές και λιγότερο εύφορες περιοχές, από τη μια, χαρακτηριζόμενες από μια σοβαρή καθυστέρηση και τις περισσότερες εύφορες πεδινές ζώνες, από την άλλη, όπου η αγροτική ανάπτυξη έχει περισσότερο εξειδικευτεί και ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έχει ριζώσει βαθύτερα.

Η ακραία αυτή γεωγραφική ανισομέρεια στην ανάπτυξη της Ελληνικής γεωργίας, που σε ένα βαθμό χαρακτηρίζει επίσης τον αγροτικό τομέα άλλων Ευρωπαϊκών χωρών, έχει ήδη επισημανθεί στη σχετική αρθρογραφία (Kasimis και Papadopoulos, 1994· Damiannakos, 1997). Η ανισομέρεια αυτή, όμως, έχει ερμηνευτεί, είτε απλώς ως αποτέλεσμα της ακραίας φυσικής ανομοιογένειας της Ελληνικής υπαίθρου, είτε με τους όρους του παραδοσιακού δυϊσμού, δηλαδή ως διάκριση ανάμεσα σε ένα «σύγχρονο» και έναν «παραδοσιακό» τομέα, και όχι ως αποτέλεσμα της αυξανόμενης εδραίωσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στην Ελληνική γεωργία.

Στην πραγματικότητα, οι πιο εκτεταμένες τεχνικές καινοτομίες (εκμηχάνιση, άρδευση, κ.λπ.) στις πεδινές και πιο εύφορες ζώνες, έχουν αυξήσει την παραγωγικότητα της εργασίας και οι πιο κερδοφόρες συνθήκες παραγωγής έχουν οδηγήσει σε υψηλότερους ρυθμούς καπιταλιστικής ανάπτυξης. Από την άλλη μεριά, οι ρυθμοί τεχνολογικού εκσυγχρονισμού υπήρξαν χαμηλότεροι στις ορεινές ζώνες, όπου χρησιμοποιούνται ακόμα περισσότερο παραδοσιακές μέθοδοι και οι περισσότερες οικογενειακές εκμεταλλεύσεις, ιδιαίτερα οι μικρές, μετά βίας επιβιώνουν. Και εκεί επίσης, η

παραγωγή για αυτοσυντήρηση τείνει γρήγορα να μειωθεί, και η οικονομική επιβίωση διασφαλίζεται συχνά μόνο μέσω της εξω-οικογενειακής απασχόλησης στις καπιταλιστικές εκμεταλλεύσεις της παραγωγικής ζώνης ή σε μη αγροτικούς τομείς. Αυτό δείχνει, όχι μόνο μια αυξανόμενη προλεταριοποίηση, αλλά και τη διαπεριφερειακή διάσταση που αυτή η διαδικασία συχνά λαμβάνει. Η δυναμική αυτή τείνει να ενισχύσει ακόμα παραπέρα τον περιφερειακό δυϊσμό και την ανισομερή καπιταλιστική ανάπτυξη που σκιαγραφήθηκε παραπάνω¹⁴.

Αλλά ο σημαντικός τεχνολογικός μετασχηματισμός της γεωργίας αντανakλά επίσης, ή προϋποθέτει, την αυξανόμενη καπιταλιστική ανάπτυξη στην Ελληνική γεωργία, είτε διότι είναι οι μεγάλες και κατά τεκμήριο καπιταλιστικές εκμεταλλεύσεις που μπορούν να επενδύουν περισσότερο σε τεχνολογικό εκσυγχρονισμό, είτε διότι η αποτελεσματική χρήση ορισμένων μηχανημάτων ή τεχνικών καινοτομιών προϋποθέτει συχνά μια ορισμένη γαιοκτησιακή διάρθρωση (από άποψη μεγεθών) και ένα επαρκώς σταθερό σύστημα κατοχής (βλέπε Griffin, 1979, σελ. 60). Από την άλλη μεριά, ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός της γεωργίας είχε, σύμφωνα με τις υπάρχουσες ενδείξεις, μια σημαντικότερη ενισχυτική επίδραση στην ταξική διαφοροποίηση και την παραπέρα ανάπτυξη του καπιταλισμού (βλέπε Λιοδάκης, 1987· Louloudis et al., 1989· Kasimidis και Papadopoulos, 1994). Σημειωτέον επίσης ότι, πέραν της επίδρασης στην παραγωγικότητα της εργασίας, η τεχνολογική ανάπτυξη της γεωργίας, όπως σε όλες τις καπιταλιστικές χώρες, έχει σε μεγάλο βαθμό αποτελέσει όργανο του κεφαλαίου για την αφαίμαξη των δύο πρωταρχικών πηγών όλου του πλούτου, δηλαδή της εργασίας και της φύσης (βλέπε Marx, 1967, I, σελ. 505-507, III, σελ. 812-813).

4. Οι πολιτικές προεκτάσεις και προοπτικές της κοινωνικής αναδιάρθρωσης της γεωργίας

Σε αντίθεση με νέο-λαϊκίστικες ερμηνείες, είδαμε ότι ο καπιταλισμός έχει αναπτυχθεί σημαντικά στην Ελληνική γεωργία κατά τη διάρκεια των τεσσάρων τελευταίων δεκαετιών, όχι μόνο με την ενσωμάτωση της γεωργίας στα πλαίσια της εθνικής και διεθνούς οικονομίας, μέσω της αγοράς, αλλά επίσης με την αυξανόμενη εμπέδωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στην ίδια την α-

γροτική παραγωγή. Η τεχνική μεταβολή έχει επίσης ενισχύσει παραπέρα την ταξική διαφοροποίηση και την καπιταλιστική ανάπτυξη στον αγροτικό τομέα. Στο βαθμό που αυξάνεται η ταξική διαφοροποίηση, αναπτύσσεται επίσης μια διαδικασία ταξικής διαμόρφωσης, η οποία τείνει, από τη μια μεριά να δημιουργήσει έναν καπιταλιστικό πόλο (αστική τάξη) στον αγροτικό τομέα, και από την άλλη μεριά να συνενώσει ως τάξη καθ' εαυτή τους ακτήμονες αγρεργάτες, τους ημι-προλεταριοποιημένους μικρούς αγρότες, και τους προλεταριοποιημένους που απασχολούνται στον τομέα των υπηρεσιών (κύρια του τουρισμού) των αγροτικών περιοχών. Η διαδικασία αυτή βρίσκεται σε εξέλιξη, παρά τη μερική μόνο προλεταριοποίηση των μικρο-αγροτών, και το γεγονός ότι η προλεταριοποίηση δεν έχει ολοκληρωθεί και συχνά παίρνει μια συγκαλυμμένη ή μετατοπισμένη μορφή (μεσιακές καλλιέργειες, συμβολαϊκή γεωργία, εξω-γεωργική απασχόληση, αστικοποίηση). Παρά τις όποιες ιδιομορφίες και διαφορές, τείνει επίσης να αναπτυχθεί μια αλληλοδιαπλοκή, συχνά μέσω των αγροτο-εργατών ή των εργατο-αγροτών της πόλης, και μια ενοποίηση των συμφερόντων της αναδυόμενης εργατικής τάξης του αγροτικού τομέα με εκείνα του αστικού προλεταριάτου. Ο κατακερματισμός, όμως, και η ετερογένεια της αναδυόμενης τάξης, το δέσιμο με τη γη και η διαδεδομένη λαϊκίστικη ιδεολογία που καλλιεργήθηκε ιδιαίτερα από το ΠΑΣΟΚ μετά τα μέσα της δεκαετίας του '70, και κυρίως μετά την άνοδό του στην εξουσία το 1981, τείνουν να αναστείλουν ή να θολώσουν την ανάπτυξη μιας αντίστοιχης ταξικής συνείδησης. Τα ενδιάμεσα μικροαστικά στρώματα που συνδέονται με τους μεσαίους αγρότες, τα συνεταιριστικά στελέχη και οι κομματικοί γραφειοκράτες, τείνουν επίσης να ενισχύουν τις λαϊκίστικες ιδεολογικές τάσεις. Η ιδεολογία αυτή εκφράζεται συνήθως από ορισμένα στερεότυπα, όπως *αγρότης* ή *αγροτιά*, και από μια αδιαφοροποίητη, και συχνά πολιτικά σκόπιμη, «φιλο-αγροτική» πολιτική. Γι' αυτούς, και για ιστορικούς ή άλλους λόγους, ο ταξικός συνδικαλισμός, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει σε άλλες Μεσογειακές χώρες, απουσιάζει σχεδόν τελείως από την Ελληνική ύπαιθρο και οι περιπτώσεις συλλογικής ταξικής δράσης είναι εξαιρετικά σπάνιες στην πρόσφατη ιστορία (βλέπε ΠΡΙΝ 31/5/99).

Η παρατεταμένη διεθνής κρίση, ο αυξανόμενος ανταγωνισμός, η διάδοση της νέο-φιλελεύθερης ιδεολογίας, και η δραστική και αυξανόμενη απελευθέρωση του εμπορίου από τα τέλη της δεκαετίας του '80 και τις αρχές του '90 (Συμφωνία της GATT, μεταρρύθμιση της ΚΑΠ, κ.λπ.), οδήγησαν βαθμιαία στη διαμόρφωση

μιας νέας αγροτικής στρατηγικής σε Ευρωπαϊκό επίπεδο. Η νέα αυτή στρατηγική, αποσκοπώντας σε μια δραστική αναδιάρθρωση, στη συγκέντρωση και εδραίωση του κεφαλαίου στη γεωργία, στην εντατικοποίηση του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού, και στην αύξηση της ανταγωνιστικότητας, επηρέασε, και πιθανότατα καθόρισε αποφασιστικά, τους κύριους προσανατολισμούς της αγροτικής πολιτικής των Ελληνικών κυβερνήσεων. Το Ελληνικό κράτος δεν λειτούργησε απλά ως μίαντας μεταβίβασης, αλλά σαφέστατα ως παράγοντας στήριξης των μεγάλων συμφερόντων που εμπλέκονται στον αγροτικό τομέα. Η νέα στρατηγική αναδιάρθρωσης προωθείται μέσα από μια σειρά βασικών μέτρων πολιτικής, όπως η φορολόγηση και κοινωνική ασφάλιση των αγροτών, η θεσμοθέτηση του Μητρώου Αγροτών, το πρόγραμμα «Καποδίστριας», που θέτει άμεσα σε εφαρμογή μια αναγκαστική συνένωση των αγροτικών κοινοτήτων, το πέρασμα ενός νέου νόμου για τους συνεταιρισμούς, και η θεσμοθέτηση μιας «Τράπεζας Διαχείρισης Γης» για τη διευκόλυνση της συγκέντρωσης και παραγωγικής χρήσης της αγροτικής γης. Η νέα αυτή στρατηγική και τα ειδικότερα μέτρα που αυτή περιλαμβάνει, τείνουν να ενισχύσουν παραπέρα τη διαδικασία ταξικής πόλωσης και καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελληνική γεωργία¹⁵. Συνδυσάζομενη με την πολιτική λιτότητας και προσαρμογής στα πλαίσια της διαδικασίας για την ΟΝΕ της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η βίαιη αυτή εκσυγχρονιστική ώθηση έχει ήδη εξοντωτικές επιπτώσεις στην ύπαιθρο και τείνει να εξαφανίσει χιλιάδες μικρο-παραγωγών. Ταυτόχρονα, όμως, τείνει να απονομιμοποιήσει το κράτος και την πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και απειλεί να συντρίψει την κοινωνική βάση και τις συμμαχίες πάνω στις οποίες στηρίχτηκε ο λαϊκισμός του ΠΑΣΟΚ.

Δεν είναι τυχαίο, επομένως, που μια σειρά αγροτικών κινητοποιήσεων και δυναμικών διαμαρτυριών ήλθαν στο προσκήνιο κατά τη διάρκεια της τελευταίας πενταετίας, ιδιαίτερα στη Θεσσαλία και Μακεδονία, αλλά επίσης σε άλλες περιφέρειες της χώρας (Ήπειρος, Πελοπόννησος, Κρήτη). Οι κινητοποιήσεις αυτές πήραν συχνά το χαρακτήρα ενός αυθόρμητου ξεσηκωμού, αλλά έχουν επίσης, αρκετά συχνά, σε σημαντικό βαθμό υποκινηθεί από πολιτικές δυνάμεις, όπως το ΚΚΕ, ιδιαίτερα σε περιφέρειες όπως η Θεσσαλία, όπου αυτό το κόμμα έχει σημαντική επιρροή. Οι υπάρχουσες δια-ταξικού χαρακτήρα αγροτικές Ενώσεις και Ομοσπονδίες, έπαιξαν επίσης ένα σημαντικό ρόλο και συνέβαλαν στην παραπλάνηση αυτής της διαδικασίας κοινωνικής σύγκρουσης. Όπως συνέβη και στην περίπτωση άλλων χωρών, κάτω από παρόμοιες συνθήκες (βλέπε Goodman et

al., 1984), οι κινητοποιήσεις αυτές είχαν ένα έντονο στοιχείο κορπορατισμού, αλληλένδετο με το νέο-λαϊκισμό, και εκφραζόμενο από το δια-ταξικό χαρακτήρα των προβαλλόμενων αιτημάτων (ανάπτυξη της παραγωγικής υποδομής της εθνικής γεωργίας, εφαρμογή του Μητρώου Αγροτών, επιδότηση πετρελαίου κίνησης, κ.λπ.). Σε αντίθεση με την παραδοσιακή Αριστερά, και το ΚΚΕ ειδικότερα, το οποίο ακολουθώντας την πάγια πρακτική του (βλέπε Hadjimichalis, 1994, σελ. 250), προμοδότησε τον αγώνα για μια αδιαφοροποίητη «φιλο-αγροτική» πολιτική, και λειτούργησε ως μηχανισμός ελέγχου και ανάσχεσης των κινητοποιήσεων και της πάλης των αγροτών (ΓΡΙΝ 1-12-97), το ΝΑΡ και άλλες αριστερές δυνάμεις προσπάθησαν, αλλά με περιορισμένη πολιτική επιρροή, να προσανατολίσουν τον αγώνα προς μια πιο συνειδητή ταξική οργάνωση και αντίστοιχους στόχους (ΓΡΙΝ 3-10-96). Έχει πλέον διαφανεί ότι η βουβή μέχρι τώρα διαδικασία ταξικής διαμόρφωσης, που σχετίζεται με την αναδυόμενη «εργατική τάξη» του αγροτικού τομέα, αναζητά πολιτική έκφραση και ότι αυτή η τάξη, «ως τάξη για τον εαυτό της», επιδιώκει να κάνει τον αγώνα της πιο αποτελεσματικό.

Ορισμένοι συγγραφείς έχουν ήδη παρουσιάσει μια σημαντική κριτική του νέο-λαϊκισμού και μια ακριβή εκτίμηση του ρόλου που έχει παίξει η παραδοσιακή Αριστερά στις τελευταίες αγροτικές κινητοποιήσεις (Louloudis και Maraveyas, 1997). Αποδίδοντας όμως αυτές τις κινητοποιήσεις στον ανεπαρκή εκσυγχρονισμό της Ελληνικής γεωργίας, ή στα μεγάλα συμφέροντα που διαμορφώθηκαν, ιδιαίτερα στην περιφέρεια της Θεσσαλίας, μέσα από τις επιδοτήσεις της ΚΑΠ για την παραγωγή βαμβακιού, παγιδεύονται στο χάσμα ανάμεσα στο νέο-λαϊκισμό και τον εκσυγχρονισμό. Σε αντίθεση με αυτή την ερμηνεία, θα υποστηρίξω ότι, οι παρατεταμένες και δυναμικές συγκρούσεις, και η μαζική απήχηση των αγροτικών κινητοποιήσεων μπορούν να ερμηνευτούν επαρκώς μόνο σαν αποτέλεσμα της ταξικά διαφοροποιητικής επίδρασης του καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού, και των εξοντωτικών επιπτώσεων της νέας στρατηγικής αγροτικής αναδιάρθρωσης και εκσυγχρονισμού. Θα πρέπει πλέον να έχει γίνει σαφές ότι, είναι ο αυξανόμενος *καπιταλιστικός εκσυγχρονισμός* της γεωργίας, όχι η έλλειψη του, και όχι τόσο οι ρυθμίσεις της ΚΑΠ (επιδοτήσεις, κ.λπ.), που οδηγεί στην αυξανόμενη εκτόπιση και υποβάθμιση της εργασίας (προλεταριοποίηση, ανεπαρκής μόρφωση και διαβίωση των φτωχών αγροτών, εντατικοποίηση, από-ειδίκευση), καθώς και στην αυξανόμενη υποβάθμιση του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος στην ύπαιθρο.

Ας σημειωθεί, τέλος, ότι παράλληλα με τη διαδικασία ενοποίησης και ταυτοποίησης της αναδυόμενης νέας «εργατικής τάξης» στην Ελληνική γεωργία, και με την αυξανόμενη προσπάθεια αυτής της τάξης να αναβαθμίσει τον αγώνα της ως τάξη για τον εαυτό της, τείνει να αναδειχθεί μια εναλλακτική ταξική στρατηγική. Μια στρατηγική η οποία απορρίπτει τόσο τη νεο-λαϊκίστικη αδιαφοροποίηση φιλο-αγροτική στήριξη και την ψευδαίσθηση ενός μακροπρόθεσμου μέλλοντος για τους μικρο-αγρότες, όσο και την προλεταριοποίηση που επιφέρει ο καπιταλιστικός εκσυγχρονισμός (βλ. Banaji, 1990), και η οποία αντ' αυτών, προωθεί τη συμμαχία με την εργατική τάξη των πόλεων, και αντιλαμβάνεται τη δυνατότητα επίλυσης του αγροτικού ζητήματος μόνο μέσα στα πλαίσια του κοινωνικού μετασχηματισμού και ως αναπόσπαστο τμήμα του κοινωνικού ζητήματος.

Σημειώσεις

1. Για μια κριτική του νέο-λαϊκισμού δεξ επίσης Patnaik (1979) και Brass (1997).

2. Το μερίδιο του αγροτικού προϊόντος στο συνολικό ΑΕΠ της χώρας μειώθηκε από 23,1% το 1960 σε 12,6% το 1990.

3. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο ετήσιος ρυθμός ανάπτυξης του αγροτικού προϊόντος ήταν 1,9% κατά την περίοδο 1975-1980, αλλά μειώθηκε σε 0,7% κατά την περίοδο 1980-1985, μετά την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

4. Αυτό, και το επιχείρημα περί «*λειτουργικότητας*» επέσυραν τη σχετική κριτική του Μουζέλη, ο οποίος σωστά υποστηρίζει ότι: «οι ανάγκες και τα λειτουργικά προαπαιτούμενα για την εκτατική αναπαραγωγή του καπιταλισμού δεν μπορούν να εξηγήσουν την εμφάνιση, την εμμονή και την κυριαρχία ορισμένων θεσμικών χαρακτηριστικών στη γεωργία ή οπουδήποτε αλλού. Η ψευδο-λειτουργική ερμηνεία αυτού του τύπου, ...δεν μπορεί να αποτελέσει υποκατάστατο μιας σοβαρής ταξικής ανάλυσης» (1979, σελ. 356).

5. Αν και υπάρχουν υπανάπτυκτες πλευρές της Ελληνικής γεωργίας και της οικονομίας συνολικά, ένας τέτοιος χαρακτηρισμός είναι μάλλον παραπλανητικός (βλ. και Goodman and Redcliff, 1982, σελ. 20). Τόσο η γεωργία όσο και η εθνική οικονομία χαρακτηρίζονται από μια μεγάλη ανομοιομορφία και από ακραίες αντιθέσεις και ανισότητες. Έτσι, ενώ μια πρόσφατη έρευνα του ΟΗΕ (1998), που χρησιμοποιεί ένα σύνθετο αναπτυξιακό δείκτη, κατατάσσει την Ελλάδα στη 15η θέση διεθνώς, από άποψη κατά κεφαλή ΑΕΠ και ποσοστού του ΑΕΠ που δαπανάται για έ-

ρευνα, βρίσκεται στη χαμηλότερη θέση ανάμεσα σε όλες τις χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (1995).

6. Αυτό συμφωνεί σε μεγάλο βαθμό με τον συμβατικού τύπου διϋσμό, σε αντιδιαστολή με τον λειτουργικό διϋσμό που προτείνεται από συγγραφείς όπως ο Βεργόπουλος (1978) και ο de Janvry (1981), ο οποίος κάνει τη διάκριση ανάμεσα σε ένα «σύγχρονο» (συνήθως καπιταλιστικό-βιομηχανικό) τομέα και ένα «παραδοσιακό» (συνήθως αγροτικό) τομέα. Θα πρέπει να σημειωθεί, όμως, ότι τόσο ο «παραδοσιακός» όσο και ο «σύγχρονος», αποτελούν γενικές κατηγορίες που στερούνται οποιαδήποτε επακόλουθα σχετικά με την ταξική διάρθρωση και τις αντιθέσεις των κοινωνικών σχέσεων της παραγωγής.

7. Ενώ οι περισσότεροι από αυτούς τους συγγραφείς αρνούνται βασικά την κοινωνική (ταξική) διαφοροποίηση, με την κλασική της έννοια, κάνουν μάλλον λανθασμένη χρήση του όρου «κοινωνική διαφοροποίηση» για να υποδηλώσουν απλά τα σε αυξανόμενο βαθμό πολύμορφα πρότυπα και στιλ γεωργίας. Τείνουν επίσης να συγχέουν τις παραγωγικές σχέσεις με τις σχέσεις εκμετάλλευσης (βλέπε Kasimis and Papadopoulos, 1994).

8. Η άνιση ανταλλαγή συνεπάγεται συνήθως μια καθαρή μεταφορά υπεραξίας (ή οικονομικού πλεονάσματος) από τον μη-καπιταλιστικό τομέα, ή από τους λιγότερο στους περισσότερο παραγωγικούς αγρότες (μέσα στα πλαίσια της γεωργίας), ή μια δια-τομεακή μεταφορά από τους αγρότες σε άλλους τομείς. Η άνιση αυτή ανταλλαγή προκύπτει από τις διαφορές στην οργάνωση, τους μισθούς, την παραγωγικότητα, και την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου μεταξύ διαφόρων τομέων.

9. Σύμφωνα με τον Marx, «(γ)ια τον μικρο-ιδιοκτήτη χωρικό ...δεν είναι επομένως αναγκαίο, όπως κάτω από τον κανονικό καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ότι η αγοραία τιμή των αγροτικών προϊόντων θα πρέπει να ανέρχεται σε αρκετά ψηλό επίπεδο για να του επιτρέψει το μέσο κέρδος, και ακόμα λιγότερο ένα δεδομένο πρόσθετο πάνω από το μέσο κέρδος. ...Δεν είναι αναγκαίο, επομένως, ότι η αγοραία τιμή θα πρέπει να ανέρχεται, είτε μέχρι την αξία ή την τιμή παραγωγής του προϊόντος του. ...Ένα μέρος της υπερ-εργασίας των αγροτών, που δουλεύουν κάτω από τις λιγότερο ευνοϊκές συνθήκες, παραχωρείται χαριστικά στην κοινωνία...» (1967, III, σελ. 806).

10. Όπως επεσήμανε ο Marx (1967, III, σελ. 639), «(η) μοναδικότητα της γαιοπροσόδου έγκειται μάλλον στο ότι μαζί με τις συνθήκες στις οποίες τα αγροτικά προϊόντα αναπτύσσονται ως αξίες (εμπορεύματα), και μαζί με τις συνθήκες στις οποίες οι αξίες ρευστοποιούνται, αναφέεται επίσης η δύναμη της έγγειας ιδιοκτησίας να ιδιοποιείται ένα αυξανόμενο τμήμα αυτών των αξιών, οι οποίες δημιουργήθηκαν χωρίς τη βοήθεια της και έτσι ένα αυξανόμενο τμήμα της υπεραξίας μετασχηματίζεται σε γαιοπρόσοδο».

11. Πέρα από τη σχετική έρευνα της Patnaik για την Ινδία (1987), ο

da Silva (1984) έχει επίσης χρησιμοποιήσει το δείκτη καθαρής μισθωτής εργασίας και μια ανάλυση διακριτής ταξινόμησης (*discriminant classification analysis*) για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι: «ο καπιταλισμός στη γεωργία της Βόρειο-Ανατολικής Βραζιλίας, είναι σχετικά αναπτυγμένος και δεν περιορίζεται μόνο στην έμμεση κυριαρχία του κεφαλαίου μέσω της σφαίρας της κυκλοφορίας». Τα αποτελέσματά του δείχνουν ότι οι καπιταλιστές αγρότες αποτελούν το 34,9% του κατέχοντος γη, ντόπιου πληθυσμού.

12. Η εκτίμησή μας θα φαινόταν ίσως υπερβολική, αν δεχόμαστε μια καθαρή θεωρητικοποίηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όπως αυτή που προτάθηκε από τον Albritton (1993), αλλά ο καπιταλισμός στην πραγματικότητα δεν έχει αναπτυχθεί ποτέ και πουθενά με αυτή την απόλυτα καθαρή μορφή, ούτε στη γεωργία ούτε στη βιομηχανία.

13. Η πάλη αυτή, που περιλαμβάνει επίσης τις ανταγωνιστικές συγκρούσεις ανάμεσα στα διάφορα τμήματα της αγρο-διατροφικής βιομηχανίας, διαμεσολαβείται συνήθως από το κράτος και αφορά θεμελιακά το σύνολο της παραγωγής και διανομής της υπεραξίας.

14. Η περιθωριοποίηση αυτή των λιγότερο παραγωγικών αγροτικών περιοχών δε θα πρέπει να κατανοηθεί μόνο σε σχέση με τις πιο αναπτυγμένες και παραγωγικές περιφέρειες της χώρας. Καθορίζεται επίσης σε αυξανόμενο βαθμό μέσα στα πλαίσια του εξελισσόμενου διεθνούς καταμερισμού εργασίας και ενισχύεται, καθόσον οι συνολικές εισαγωγές αγροτικών προϊόντων και τροφίμων της χώρας, τείνουν να υπερσκελίσουν τις σχετικές εξαγωγές.

15. Τα μέτρα αυτά πολιτικής και οι διαδικασίες που ενεργοποιήθηκαν, ενισχύονται ακόμα παραπέρα από τις βασικές οδηγίες της λεγόμενης «Ατζέντας 2000» της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Βιβλιογραφία

- Albritton R., «Did Agrarian Capitalism Exist?», *Journal of Peasant Studies* 20 (3), 1993, σελ. 419-441.
- Banaji J., «Modes of Production in a Materialist Conception of History», *Capital and Class* 7 (3), 1977.
- Banaji J., «Illusions About the Peasantry: Karl Kautsky and the Agrarian Question», *Journal of Peasant Studies* 17 (2), 1990, σελ. 288-306.
- Barkin D., Batt R. and B. DeWalt, *Food Crops vs. Feed Crops: Global Substitution of Grains in Production*, Lynne Rienner Publishers, Boulder and London, 1990.
- Βεργόπουλος Κ., *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα: Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1975.

- Bernstein H., «Notes on capital and peasantry», *Review of African Political Economy*, no 10, 1977.
- Bernstein H., «Agrarian Classes in Capitalist Development», in L. Sklair (ed.), *Capitalism and Development*, Routledge, London, 1994.
- Brass T., «The Agrarian Myth, the "New" Populism and the "New" Right», *Journal of Peasant Studies* 24 (4), 1997 σελ. 201-245.
- Byres T., *Capitalism From Above and Capitalism From Below*, Macmillan, London, 1996.
- Caballero J.M., «Unequal pricing and unequal exchange between the peasant and capitalist economies», *Cambridge Journal of Economics*, no 8, 1984, σελ. 347-359.
- Damianakos S., «The Ongoing Quest for a Model of Greek Agriculture», *Sociologia Ruralis* 37 (2), 1997, σελ. 190-208.
- Damianos D., M. Demoussis and C. Kasimis, «The Empirical Dimension of Multiple Job-Holding Agriculture in Greece», *Sociologia Ruralis* 31 (1), 1991, σελ. 37-47.
- da Silva E.A., «Measuring the Incidence of Rural Capitalism: An Analysis of Survey Data from North-East Brazil», *Journal of Peasant Studies* 12 (1), 1984, σελ. 65-75.
- de Janvry A., *The Agrarian Question and Reformism in Latin America*, John Hopkins University Press, Baltimore, 1981.
- Denis W.B., «Capital and Agriculture: A Review of Marxist Problematics», *Studies in Political Economy: A Socialist Review*, no 7, 1982, σελ. 127-154.
- Goodman D. and M. Redclift, *From Peasant to Proletarian: Capitalist Development and Agrarian Transitions*, St. Martin's Press, New York, 1982.
- Goodman D. and Watts M. «Reconfiguring the Rural or Forging the Divide?: Capitalist Restructuring and the Global Agro-Food System», *The Journal of Peasant Studies* 22 (1), 1994, σελ. 1-49.
- Goodman D., Sorj B. and J. Wilkinson, «Agro-industry, State Policy and Rural Social Structures: Recent Analyses of Proletarianisation in Brazilian Agriculture», in: B. Munslow and H. Finch (eds), *Proletarianisation in the Third World*, Croom Helm, London, 1984.
- Goussios D., «The European and local context of Greek family farming», *Sociologia Ruralis* 35 (3/4), 1995, σελ. 322-334.
- Griffin K., *The Political Economy of Agrarian Change: An Essay on the Green Revolution*, second edition, Macmillan, London,

1979.

- Hadjimichalis C., «Global-Local Social Conflicts: Examples from Southern Europe», in: A. Amin and N. Thrift (eds), *Globalization, Institutions, and Regional Development in Europe*, Oxford University Press, Oxford, 1994.
- Kasimis C. and A. Papadopoulos, «The heterogeneity of Greek family farming: Emerging Policy Principles», *Sociologia Ruralis* 34 (2/3), 1994 σελ. 206-228.
- Kasimis C. and A. Papadopoulos, «Family Farming and Capitalist Development in Greek Agriculture: A Critical Review of the Literature», *Sociologia Ruralis* 37 (2), 1997, σελ. 209-227.
- Kautsky K., *The Agrarian Question*, vol. 1, Zwan Publications, London, 1988 (1899).
- Kloppenborg J.Jr., *First the Seed*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.
- Lehmann D., «Two Paths of Agrarian Capitalism, or a Critique of Chayanovian Marxism», *Comparative Studies in Society and History*, vol. 28, 1986, σελ. 601-27.
- Lenin V.I., *The Development of Capitalism in Russia, Collected Works*, vol. 3, Progress Publishers, Moscow, 1964.
- Λιοδάκης Γ., «Οι Επιπτώσεις από την Ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ στο Εξωτερικό Ισοζύγιο Αγροτικών Προϊόντων», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών* 1 (1), 1985.
- Λιοδάκης Γ., *Τεχνολογικός Εκσυγχρονισμός της Ελληνικής Γεωργίας*, no 24, ΑΤΕ, Αθήνα, 1987.
- Λιοδάκης Γ., *Διεθνής Καταμερισμός Εργασίας και Ελληνική Γεωργία*, no 40, ΑΤΕ, Αθήνα, 1991.
- Λιοδάκης Γ., *Γαιοπρόσδοος, Επιτόκια και Αγροτικές Τιμές: Οικονομικές Πλευρές του Αγροτικού Ζητήματος*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1994.
- Liodakis G., «Technological Change in Agriculture: A Marxist Critique», *Sociologia Ruralis* 37 (1), 1997, σελ. 61-78.
- Louloudis L. and N. Maraveyas, «Farmers and Agricultural Policy in Greece since the Accession to the European Union», *Sociologia Ruralis* 37 (2), 1997, σελ. 270-286.
- Louloudis L., N. Martinos and A. Panagiotou, «Patterns of Agrarian Change in East Central Greece: The case of Anthipoli community», *Sociologia Ruralis* 29 (1), 1989, σελ. 49-66.
- Maraveyas N., «The Common Agricultural Policy and the Greek agriculture», in: P. Kazakos and P. Ioakimidis (eds), *Greek membership evaluated*, Pinter, London, 1994.
- Marx K., *Capital*, vol. I-III, International Publishers, New York, 1967.

- Μωϊσίδης Α., *Αγροτική Κοινωνία στη Σύγχρονη Ελλάδα: Παραγωγική και Κοινωνική Διάρθρωση στην Ελληνική Γεωργία, 1950-1980*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986.
- Mouzelis N., *Modern Greece: Facets of underdevelopment*, Macmillan, London, 1978.
- Mouzelis N., «Peasant Agriculture, Productivity and the laws of Capitalist Development: A Reply to Vergopoulos», *The Journal of Peasant Studies* 6 (3), 1979, σελ. 351-357.
- Παντισίδης Γ., *Προσεγγίσεις στην ταξική διάρθρωση της Ελληνικής αγροτικής οικονομίας*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1992.
- Παρασκευαΐδης Π., *Πηγές Προέλευσης και Μηχανισμοί Πραγματοποίησης Οικονομικού Πλεονάσματος: Η περίπτωση του αγροτικού τομέα στην Ελλάδα*, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Αθήνα, 1995.
- Patnaik U., «Neo-Populism and Marxism: The Chayanovian View of the Agrarian Question and its Fundamental Fallacy», *The Journal of Peasant Studies* 6 (4), 1979, σελ. 375-420.
- Patnaik U., *Peasant Class Differentiation: A Study in Method with Reference to Haryana*, Oxford University Press, Delhi, 1987.
- ΠΡΙΝ, εβδομαδιαία εφημερίδα της Ανεξάρτητης Αριστεράς.
- Raynolds L., Myhre D., McMichael P., Figueroa V. and F. Buttel, «The "New" Internationalization of Agriculture: A Reformulation», *World Development* 21 (7), 1993, σελ. 1101-1121.
- Σακελλαρόπουλος Θ., «Οι Θεσμικές Αιτίες για την καθυστερημένη Ανάπτυξη Καπιταλιστικών Σχέσεων στον Ελληνικό Αγροτικό Χώρο: Προσεγγίσεις και Υποθέσεις», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών* 1 (3), 1986.
- Shiva V., *The Violence of the Green Revolution*, Zed Books, London, 1991.
- Vergopoulos K., «Capitalism and Peasant Productivity», *The Journal of Peasant Studies* 5 (4), 1978, σελ. 446-465.
- Υψηζ Α., «Theories of Exploited Peasantry: A Critical Review», *Journal of Peasant Studies* 15 (2), 1988, σελ. 190-217.

